

# ECONOMISCH-STATISTISCHE BERICHTEN

UITGAVE VAN DE STICHTING HET NEDERLANDSCH ECONOMISCH INSTITUUT

24 april 1968

53e jrg.

No. 2641

Verschijnt wekelijks

## COMMISSIE VAN REDACTIE:

L. H. Klaassen; H. W. Lambers;  
P. J. Montagne; J. Tinbergen; A. de Wit.

## REDACTEUR-SECRETARIS:

A. de Wit.

## ADJUNCT REDACTEUR-SECRETARIS:

P. A. de Ruiter.

## COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË:

F. Collin; J. E. Mertens de Wilmars;  
J. van Tichelen; R. Vandeputte; A. J. Vlerick

## SECRETARIS COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË:

J. Geluck.

## INHOUD

Wie braakt, betaalt .....	389
<i>Dr. E. J. Mishan:</i>	
Some further thoughts on the costs of economic growth .....	390
<i>Prof. Dr. A. Heertje:</i>	
De kosten van economische groei ..	393
<i>Drs. B. Goudzwaard:</i>	
De externe effecten in de consump- tiesfeer .....	400
<i>Drs. J. M. den Uyl:</i>	
De kosten van economische groei en het Nederlandse groeibeleid. ....	404
<i>F. Muller:</i>	
Mishan, Heertje, Goudzwaard en de externe effecten .....	408
<i>J. Hartog en A. S. W. de Vries:</i>	
Groei, leefbaarheidsrechten en re- allocatie .....	411
Recente Publikaties .....	412

AUTEURSRECHT VOORBEHOUDEN

## Wie braakt, betaalt

„Mensen zijn als melkzuurbacteriën; ze tasten hun milieu op een zodanige wijze aan dat ze er niet in kunnen blijven leven”. Aldus een der sprekers, Drs. S. E. Pronk, op de Economen Conferentie 1968, die van 8 t/m 10 april jl. in Rotterdam plaatsvond. Een aardig motto om het onderwerp van dit congres te duiden. Een geslaagd congres dat sterk de aandacht heeft getrokken, ook buiten de kring der direct betrokkenen, de studenten economie (voor en door wie het ieder jaar wordt georganiseerd). Het onderwerp — de kosten van economische groei — is er dan ook wel naar. Heem-schutters, natuurvorsers, cultuurfilosofen, in het algemeen die groepen, die door de economen (helaas!) nooit als erg serieuze tegenspelers zijn beschouwd, wijzen al jaren en met steeds meer klem op de „spillover effects” van de economische groei. Nu is echter een man opgestaan, die de uiteenlopende groepen en disciplines met die elkaar wederzijds uitsluitende spelregelsystemen een terminologie heeft geboden, waarop ze elkaar wellicht kunnen vinden. Het is de verdienste van Mishan dat hij dit belangrijke welvaartstheoretische probleem uit de sfeer van de „feinmalerei” voor de kleine kring vakspecialisten heeft gehaald en het een zodanig algemeen-economisch kader heeft gegeven dat een discussie tussen de disciplines mogelijk is geworden. Mishan geeft geen fonkelnieuwe, maar wel een zeer consistente oplossing. Zijn „wie braakt, betaalt” (stank, vuil, lawaai) is zeer rationeel.

Inderdaad rationeel. Mishan's theorie sec mist ieder waardeoordeel, elk subjectivisme. Het kan hem niet schelen wat de mens wenst te produceren of te consumeren, als hij er maar voor betaalt, ook voor de sociale kosten ervan. Degenen die zijn boek gelezen hebben (*The Costs of Economic Growth*), werpen nu wellicht tegen: „En zijn grote hoofdstuk 'The weak link between expanding choice and welfare' dan; vormt dat soms niet een wel zeer subjectieve stellingname tegen onze welvaartssamenleving?”. Inderdaad geeft dat hoofdstuk onomwonden blijk van een zeer pessimistische, visie op onze huidige maatschappij. Alleen, het vormt — al is het wel „weak” — nu juist geen „link” in zijn theorie. Het is in een zeer rationeel, zeer objectief exposé, een subjectivistisch uitstapje, waarover men zeer uiteenlopend kan oordelen, maar dat men o.i. toch zeer beslist los moet zien van Mishan's economische theorie. Men kan het laatste verwerpen, maar de cultuurfilosofische beschouwing toejuichen. Het omgekeerde is evenzeer mogelijk. Wijzelf bijv. raakten nogal geïrriteerd door zijn — wel vaker bij een wat oudere socialistengeneratie aan te treffen — paternalistische visie op de (al dan niet tussen aanhalingstekens te zetten) culturele en technische verworvenheden van onze samenleving. Men doet er evenwel beslist fout aan Mishan's theorie op te hangen aan dit door hem, a.h.w. bij wijze van apopos, geformuleerde wereldbeeld. Men zou dit ook een tactische fout in zijn boek kunnen noemen; de criticus wordt de gelegenheid geboden de theorie met termen als paternalisme en arrogantie af te doen. Vooral in de forumdiscussie aan het eind van de eerste dag zocht men het toch wel sterk in deze richting.

Het onderwerp trekt zeer de aandacht, schreven wij hierboven reeds. Dit is misschien het best af te meten aan de wijze waarop zowel de eerste als de laatste spreker tijdens deze drie dagen zich beijverden hun visie op

het probleem te ontvouwen. Dit waren nl. de politici Witteveen en Den Uyl. Wij zeggen niets ten nadele van beide heren wanneer wij stellen dat van notoire toogdag-sprekers en congresgangers, als zij qua professie toch zijn, niet mag worden verwacht dat zij in alle uiteenlopende onderwerpen, die op die toogdagen resp. congressen aan de orde zijn, even diep zullen duiken. Het zou daarom voor de hand hebben gelegen als zij bijv. een vaker gehanteerde „raamvertelling” zouden hebben afgestoken, slechts in de marge wat meer toegespitst op het eigenlijke congresonderwerp. Het tegenovergestelde was het geval. Duidelijk bleek dat beide sprekers van zowel de ideeën van Mishan als van de polemieken daaromheen uit de eerste hand kennis hadden genomen; zij legden hierbij een zeer duidelijke persoonlijke betrokkenheid aan de dag. Uit het feit dat wij in dit nummer wél het referaat van Den Uyl, doch niet de kanttekeningen van Witteveen afdrucken, gelieve de lezer dan ook geen boze politieke vooringenomenheid onzerzijds af te leiden. De reden hiervoor is simpel genoeg: Witteveen opende slechts het congres en beperkte zich derhalve tot enige algemene opmerkingen over de Mishan-problematiek; Den Uyl had de ruimte om daar een afgerond verhaal, een visie tegenover te stellen. Eigenlijk jammer dat Witteveen geen zitting had in het forum ter afsluiting van het congres; een confrontatie Den Uyl-Witteveen over dit onderwerp zou boeiender... én verrassender zijn geweest dan menig Tweede-Kamerdebat.

Mishan zelf was ook op het congres. Het was jammer dat hij zijn referaat met zo veel „understatement” voordroeg dat het voor het overgrote deel niet overkwam bij zijn gehoor. Omdat het onderwerp belangrijk genoeg is, hebben wij enkele punten uit zijn rede in dit nummer afgedrukt. Aangezien *E.-S.B.* gelezen wordt door meer personen dan alleen de congresgangers, hebben wij die referaten uitgekozen om hier te worden afgedrukt, waarvan wij meenden dat zij een wat algemener onderwerp droegen. Wij hopen dat dit nummer daarmee ook voor de niet-congresgangers genoeg leesbaars (wij schreven bijna: leefbaars) biedt. De externe effecten zijn tijdens de conferentie nogal ter discussie gesteld, reden genoeg om hierover een commentariërend artikel op te nemen. Een korte weergave van het slotforum besluit dit nummer.

En nu: voorlopig genoeg over de kosten van economische groei!

dR

#### MEDEDELING

In verband met de mechanisering van onze administratie was het niet mogelijk om vóór het verzenden van de nota's rekening te houden met betalingen die reeds verricht zijn.

Begrijpelijkerwijs kunnen leden en abonnees die hun contributie resp. abonnementsgeld voor 1968 al hebben voldaan, de hierna ontvangen nota als niet gezonden beschouwen.

Stichting  
Het Nederlandsch Economisch Instituut

## Some further on the costs

1. The liberal justification of a good pricing system is that it enables people to choose among individual goods and at supply prices which reflect their real resource cost. If 'bads' (i.e. adverse spillover effects) are also produced, symmetrical reasoning would require a pricing system which allows people to choose which 'bads', and how much of each, to take at the going price which supply price itself should reflect the excess gain of the producer of incidental 'bads'. If, however, the economic system is such that a growing range of 'bads' are being forced onto people, there can be no presumption that on balance the area of choice is expanding. In particular, no growthman is entitled to talk of „the costs of progress” if by that phrase he is suggesting that the additional utility of freely chosen goods necessarily outweighs the additional disutility of the 'bads' that are thrust on a person. Only if we all agreed to accept the 'bads' in exchange for the additional goods could the incidence of 'bads' be rationalized as „the costs of progress”. But since there is no economic mechanism which offers to us this over-all choice, the implication of this phrase must be repudiated.

This is the least that may be said. One could say more: one could surmise that since the growth of 'bads' affects people in vital ways (in depriving them of fresh air, sunshine, peace, quiet, and good health), and the growth of goods affect them in trivial ways (in offering them the choice of yet larger, and smaller, television screens and some dozens of motorized gadgets and gewgaws) there can be a presumption that the citizen is worse off. But whether or not you share my contempt for much of the stuff produced by modern industry, the fact that 'bads' are not chosen, but are forced upon him, cannot be gainsaid. And this form of coercion affronts, or should affront, the liberal conscience.

The problem of dealing with these 'bads' is difficult, though not intractable, simply because most of them are, to a greater or lesser extent, *collective* 'bads'. Like collective goods, they cannot be retailed among individuals: necessarily they affect a group of people simultaneously. Again, like collective goods, collective 'bads' would, under amenity legislation, place each person affected in a monopoly position: such a person can ask what price he wishes in order to surrender the amenity in question, and can do so without fear of some other person's consent being substituted for his. This feature creates problems the ordinary market mechanism cannot handle. So one must seek other means of helping the citizen exercise control in this vital area of choice.

This search for control — not merely optimal outputs — led me to several proposals, chief of which was the introduction of amenity legislation: that the existing legal protection against trespass on private property ought to be extended to trespass against private persons. At present, a man may claim full compensation if another invades his

# thoughts of economic growth

land or breaks his windows. If the by-products of the gainful activity of another invades his privacy and frays his nerves, he can claim nothing. And it may legitimately be contended that the protection from the noise and dirt of others, is no less important to his health and well-being than is the protection currently extended to his property <sup>1</sup>).

2. I should want to be more careful that my remarks about the fondness of the business world for rising indices, or about the faith of some economists in the benefits to be derived from more competition, expanding international trade, and economic growth, are not to be construed as an attack on the market mechanism or as an attack on private enterprise, at least not in that part of the book where I am content to develop my arguments within the conventional framework. Compared with a centralized

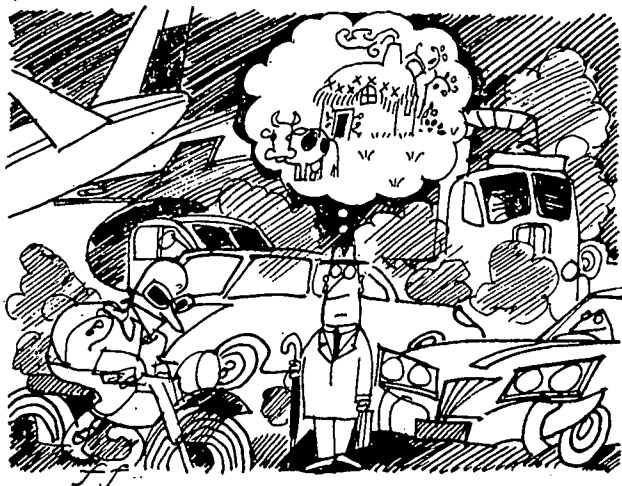
enactment of amenity legislation will cause some initial upheavals. Industries that cannot devise means of ridding their productive processes, or their manufactures, of offensive spillover will contract or close down. But this is, of course, what must be expected from legislation intended to bring commercial criteria closer into line with welfare criteria.

3. Such legislation has a further implication that was not made sufficiently explicit in my writing. I argued that unless the net benefit anticipated from a potential (Pareto) improvement exceeds the decision costs it will not, and should not, be undertaken. But I also attempted to demonstrate that the magnitude of such costs, and the question of the group which bears them, is determined by the law. In particular, I conjectured that although these decision costs are heavy, they are apt to be far heavier under the existing law than they would be under the proposed legislation. What I now want to stress is the inertia imparted to the status quo, whatever the law, in consequence of this decision costs barrier.

Let us restrict ourselves to those potential optimal economic arrangements which, because of their associated decision costs (which term should be extended in what follows to include all the relevant administrative cost also), would be excluded under *either* law, the existing or the proposed law. The status resulting if the proposed amenity laws were in force would be markedly different from the status quo under the existing law. Under the existing law, a proliferation of adverse spillover effects continues to take refuge behind the barrier of decision costs. Under the proposed law, it is amenity which is sheltered behind this barrier. Using words loosely: the magnitude of decisions costs implies that under the status quo there will be „too much” spillover; under the proposed status, on the other hand, there will be „too little”.

Over time, of course, changes in population, in tastes and in technology may reduce some of the decision costs and may raise the value of the potential economic improvements under either law (though the converse seems just as likely). And wherever this occurs, wherever the value of the potential economic gain of some mutual arrangement exceeds the decision costs, we shall get the „right amount” of spillover and the „right amount” of amenity — an optimal outcome in fact. But bearing in mind that spillovers are likely to grow rapidly over the future, and that many of them, such as the destruction of natural beauty and the poisoning of the earth’s atmosphere, cause irrevocable damage, the interests of society, certainly of posterity, is

<sup>1</sup>) In many countries some protection is afforded by industrial legislation against common occupational hazards. But I am concerned here with the protection of the citizen against environmental disamenity, in general.



administration of the economic system, private enterprise regulated by the market is still a relatively cheap and efficient way of allocating resources and distributing goods. What is to be emphasized, however, is that such an enterprise system operates within a framework of law. We all know this, but we forget it at a time when it is most important that we remember it.

To talk of „market failure” in connection with the post-war growth of spillover is ambiguous and, in any case, misleading. The cause of growing spillover must be sought in a deficiency in the working of government. Once spillovers are recognized, governments can intervene directly through a system of taxes, regulations and controls. This could be very costly, and politically onerous, inasmuch as it would entail bureaucratic expansion. The economist who has a predilection for the market would suggest an alteration of the legal framework. Obviously the

better served by „too little” spillover rather than „too much”. And since in practice we have to choose between them, our acceptance of the status quo (rather than amenity legislation) implies an acceptance of the „too much” spillover option.

4. I would want to add a small addendum to the proposed legislation requiring complete prohibition of any of several clearly defined disamenities *in the absence of consent* among all the affected parties. This qualification was obviously intended to leave the door open to net potential economic improvements, to agreements by which, after meeting all decision costs, everyone could be made better off. This still seems to me satisfactory for spillovers, such as noise, that amount to an invasion of privacy. But there are other sorts of spillover for which a consensus to waive the prohibition should not perhaps be accepted as a net economic improvement, for two reasons: a. There may be insufficient information about the range of consequences arising from the offensive spillover: the unpleasantness a man experiences from being bathed in the exhaust fumes of others' engines may be slight compared with the ultimate damage to his health and to the health of his family. b. The other reason is that the consequences of today's spillovers fall not only on today's citizens but also on tomorrow's. Tourist spillover can cause virtually irrevocable destruction of coastline, woodland, lake district and places of rare natural and historic beauty, thus depriving future generations. The state, in such cases, is required to act as custodian of the future. Spillovers falling into either of these two categories might, therefore, be entirely prohibited, notwithstanding potential unanimous consent to waive the prohibition.

5. There are three points I should now wish to emphasize in connection with my proposal for separate areas:

a. In a swiftly changing world, traditions have no time to take root. There is apt to be less agreement than hitherto on the constituents of the good life. It is altogether possible that many people today enjoy the sedentary mechanized life offered by today's sprawling metropolis, along with the fume and din and tawdry facades. If so, it would be politically much simpler to encourage the creation of separate areas than to reach agreement about some ideal form of civilised living.

b. Apart from political expediency, there are humanitarian arguments which reinforce the welfare analysis developed in my book. There are many people today — call them frail, eccentric, hypersensitive or neurotic, if you wish — who find particular features of modern society increasingly unbearable. For some it is the sense of isolation, for others it is the pressure of keeping up with the machine, for yet others it is the sense of futility and despair, the incessant traffic, or the spreading wilderness of concrete and steel. Our affluent and technically competent society at present offers them no escape, no alternatives other than, perhaps, wandering off to India in a mad moment to die slowly of drugs or disease or starvation; or feeding on tranquilizers; or repeatedly falling sick, or attempting suicide. A variety of separate and viable areas, within which seemingly persecutory features of the machine age were absent, and within which more benign features were incorporated appears to me a feasible proposition whatever the state of the law and one which an affluent society ought to offer to its members.

c. For all its desirability and expediency, we have yet to

face problems involved in the actual planning of separate areas. Although the planning of separate areas does not depend upon amenity legislation, its enactment would very much lower the costs of establishing such areas. For in that event, the burden of paying compensation would fall, not on those seeking amenity in the proposed area, but on those resisting it. Indeed, once such legislation becomes fully effective, the prevalence of amenity will be the norm rather than the exception. And the problem would transform itself into the more enjoyable one of establishing pockets of „disamenity” for those anxious to have them and willing to pay for them.

6. In the day-to-day discussion of economic events, by newspapers and by politicians, the public (at least in Britain) hears a great deal of economic *needs*, and very little indeed of economic *choice*. How often do we hear, for instance:

- a. that the country cannot afford to „fall behind in the race”;
- b. that we must expand the supply of highly trained scientists if we are to maintain our standards of living; or
- c. that our economic survival depends on our ability to increase our exports.

Such exclamations, resonant with foreboding, are a part of the bandwaggon repertoire of our public men. They have become part of the daily incantation of commoner and (I regret to say) royalty, of government official and business magnate, even of scientists and historians who ought to know better. All such statements serve to conceal the realities of the choices that face a country. Thus:

Ad a. The country is not compelled to enter this, that, or any other „race”. It can choose to invest fewer resources into industries producing motorized products and to invest more resources in beautifying its towns and cities, and it can do so without any risk of perishing from the face of the earth; indeed, without any risk of a fall in 'real' standards.

Ad b. The number of scientists a country should train is, ultimately, a matter of choice also. It depends on the economic goals pursued. Even if one is concerned with crude material growth, the 'need' for more scientists (and engineers) has not yet been disclosed by any professional economic analysis. The 'need' arises, apparently, from a deep-seated superstition about the value of scientists (and engineers) to society.

Ad c. Our exports pay for our imports, as every child knows. But not enough people ask the question: if all of our imports are not crucial to our survival, how can all our exports be? And are all our imports necessary to our survival? I suggest we look down the list of imports. For Britain, at least, a lot of imports are luxuries or semi-luxuries. Many are close substitutes for the home product: they please the domestic consumer but hurt the domestic producer. But what proportion is necessary for survival? I assure you it is not 100 %. There is room for choice here unless we believe we are bound hand and foot by international conventions. And the sacrifices imposed on a country in the hopes of coaxing the foreigner to buy that much more, in order to pay for some £ 300 million or £ 400 million of imports of quite expendable goods (including foreign securities), seems out of proportion to the potential benefit. But does the public have any notion of the terms of such choice? Has it any notion that, there is, indeed, a choice?

E. J. Mishan

# De kosten van economische groei

## Een poging Mishan's boek te plaatsen in de economische theorie

### INLEIDING

Mishan's boek <sup>1)</sup> heeft de verdienste het evidente opnieuw ter discussie te stellen. Dient economische groei zo positief te worden gewaardeerd als meestal gebruikelijk is? De vraagstelling is niet nieuw. Pierson deelt al mede dat sommigen vaak twijfelen „...aan het nut van vermeerderde voortbrenging, omdat zij vrezen dat daardoor grote jammeren over het mensdom gebracht zullen worden” <sup>2)</sup>. Vermelding verdient een artikel van Scitovsky uit 1959, getiteld „What price economic progress?” <sup>3)</sup>. Hij onderkent zeer uitdrukkelijk ongewenste maatschappelijke en culturele gevolgen van de economische vooruitgang, die niet altijd kwantificeerbaar maar daarom niet minder reëel zijn. In het bijzonder gaat hij in op de sterke stijging van de arbeidskosten en op de toeneming van specialisatie en technische gecompliceerdheid in een geavanceerde economie. Zijn oogmerk is overigens niet te pleiten voor een afremmen van de groei, doch te laten zien dat voor de groei een prijs moet worden betaald: „The purpose of this discussion was to point out that there is a price and to analyse its nature” <sup>4)</sup>.

Evenals het betoog van Scitovsky reikt ook Mishan's verhandeling op verscheidene plaatsen over de grenzen van de economie heen, zij het dat hij zich minder moeite geeft tot een zorgvuldige afbakening van begrippen en probleemstelling te geraken. Zo kondigt Mishan reeds in het beginstadium aan zich te zullen bezighouden met „wellbeing, with welfare, satisfaction or happiness” <sup>5)</sup>. In dit opzicht behoort Mishan's essay tot de politieke strijdschriften, ook al ontbreekt de revolutionaire toon.

Toch wordt de inhoud van het boek in hoge mate bepaald door een bespreking van verscheidene aan de „welfare economics” ontleende thema's. Uitvoerig wordt ingegaan op de externe nadelen en op de betekenis van de consumentensoevereiniteit. Daarnaast treft men bespiegelingen aan over de onmeetbare gevolgen van snelle economische groei, zoals de moeilijkheid voor wetenschappelijke onderzoekers het tempo van de ontwikkeling bij te houden. De snelle verandering van verworven kennis kan zowel luie en berustende als actieve en nerveuze hoogleraren opleveren. Kort samengevat: Mishan houdt zich bezig met de „connections between economic development and social welfare” <sup>6)</sup>. Wij zullen een poging ondernemen de plaats van het boek van Mishan in het kader van de economische theorie aan te duiden. Daartoe wordt ingegaan op de onderlinge verhouding van de begrippen welvaart, welzijn en groei. Vervolgens zullen wij het betoog illustreren aan de hand van een concrete probleemstelling: moet Voorne-Putten ongerept blijven? Daarna vragen wij ons af welke betekenis toekomt aan de technische ontwikkeling in het kader van de probleemstelling van Mishan.

Ten slotte gaan wij na in hoeverre doeleinden en instrumenten van de economische politiek een herformulering behoeven.

### WELVAART, WELZIJN EN ECONOMISCHE GROEI

Wij zagen reeds dat Mishan de begrippen welvaart en welzijn als synoniemen hanteert. Het gevaar dat daardoor het economisch facet van het handelen niet wordt afgebakend van andere aspecten van het menselijk gedrag, is niet denkbeeldig. Zo stelt Mishan enerzijds met enige spijt vast dat een man slechts over één sexueel orgaan beschikt <sup>7)</sup>, terwijl hij zich anderzijds herhaaldelijk beklagt over de luchtvervuiling en de verkeersproblemen. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat Mishan uitgaat van een materiële opvatting van welvaart en groei, zodat alle daarbuiten vallende overwegingen die mede het menselijk handelen beheersen dan als buiten-economisch worden gekwalificeerd. Ook in de populaire discussie ontstaat zodoende onnodig een tegenstelling tussen economen en anderen <sup>8)</sup>.

Door ons te baseren op het formele welvaartsbegrip kunnen veel misverstanden worden opgehelderd. Tegenwoordig wordt in ruime kring aanvaard dat het economisch aspect van het handelen betrekking heeft op het omgaan met schaarse, alternatief aanwendbare middelen met het oog op de behoeftenbevrediging. „Om de behoefte draait heel de economie, draait de welvaart”, merkt Bordewijk op <sup>9)</sup>. In deze opvatting wordt de welvaart in subjectivistische zin dan ook beïnvloed door elke handeling, die een omgaan met schaarse middelen met zich brengt. Het begrip welvaart is derhalve ruimer dan groei in de betekenis van het opvoeren van de productie per hoofd. Door de werktijd wederom van vijf op zes dagen te brengen, kan de productie per hoofd worden opgevoerd, maar de welvaart vermindert omdat in Nederland een kennelijke voorkeur is gebleken voor de vrije tijd. Daar

<sup>1)</sup> E. J. Mishan: *The costs of economic growth*, Londen 1967.

<sup>2)</sup> N. G. Pierson: *Leerboek der Staathuishoudkunde*, deel II, derde druk, bewerkt door C. A. Verrijn Stuart, 1913, blz. 7.

<sup>3)</sup> T. Scitovsky: *Papers on Welfare and Competition*, 1964, hoofdstuk 13, blz. 209 e.v.

<sup>4)</sup> T.a.p., blz. 230.

<sup>5)</sup> T.a.p., XVIII.

<sup>6)</sup> T.a.p., XIII.

<sup>7)</sup> T.a.p., blz. 122.

<sup>8)</sup> Zie bijv. de weergave van Mishan's opvatting in *Het Parool* van dinsdag 26 maart jl.

<sup>9)</sup> H. W. C. Bordewijk: „Stoffelijke en a-stoffelijke economie”, *Economische Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. C. A. Verrijn Stuart*, Haarlem 1931, blz. 34.

een afweging plaats heeft van extra produktie en extra offers is er geen enkele aanleiding van buiten-economische overwegingen te spreken.

Het begrip welvaart dient niet zo ruim te worden opgevat dat het alle activiteiten, die het geluk van de mensen beïnvloeden, omvat. Er is alle aanleiding welvaart en welzijn te onderscheiden. De onderscheiding kan worden gemaakt omdat niet alle handelingen een beslag op schaarse middelen impliceren. Handelingen waarbij dit wel het geval is zijn van invloed op de welvaart. Welzijn is ruimer, omdat dit ook afhankelijk is van gedragingen waarmee geen beslag op schaarse goederen gepaard gaat.

Deze opvatting van de begrippen welvaart en welzijn brengt met zich mede dat binnen het kader van de economie vraagstukken zoals de luchtvervuiling kunnen worden behandeld, zonder een tegenstelling te construeren tussen economische groei en leefbaarheid. Anderzijds vloeit uit het bovenstaande voort dat het door Mishan aan de orde gestelde probleem van de beperkte seksuele mogelijkheden buiten de economie wordt gehouden, omdat de „schaarste” die hier in het geding is niet door anders gerichte keuzehandelingen kan worden verminderd of opgeheven. Hoewel de betrekkingen tussen man en vrouw wellicht mede onder invloed staan van de technische ontwikkeling, zou o.i. de organisatie van de discussie omtrent Mishan's opvattingen aan helderheid winnen wanneer de begrippen welvaart en welzijn worden onderscheiden.

Wenden wij ons nu tot de omschrijving van het begrip economische groei. Meestal wordt als maatstaf voor de groei de produktie per hoofd gehanteerd. Men mag wel vaststellen dat vele nogal technocratisch ingestelde economen aan deze opvatting van groei een absolute betekenis hebben gehecht, zodoende in verscheidene opzichten teruggrijpend op het klassieke materiële produktiebegriff en de conceptie van de homo economicus. De door de welvaartstheorie beïnvloede economen zijn van nature geneigd een zekere mate van gereserveerdheid in acht te nemen t.a.v. elke grootheid waarvan de suggestie uitgaat dat het einddoel van de economische activiteit op de een of andere wijze wordt geobjectiveerd. In die visie treedt men niet buiten de grenzen van de economie, wanneer wordt afgeweken van het criterium van de produktie per hoofd, veel praktische beschouwingen waarin een tegenstelling tussen economische en sociale overwegingen wordt geconstrueerd ten spijt.

In Mishan's boek wordt de interpretatie van groei als „... a per capita rise in real income”<sup>10)</sup> als zodanig aanvaard, zodat zijn kritische beschouwing voor een deel terug te voeren is tot een aanval op de maatstaf voor economische groei. Merkwaardig genoeg komt hij echter niet tot een voorstel het begrip economische groei te subjectiveren in de richting van het formele welvaartsbegrip. Daardoor blijft Mishan's betoog zich bewegen tussen „economic growth” en „social welfare”, zodat aan het kunstmatige onderscheid tussen economische overwegingen en buiten-economische waarderingen voedsel wordt gegeven.

Leibenstein, die uitvoerig ingaat op de aanvaardbaarheid van het per capita inkomen als criterium voor economische groei, meent dat sprake is van een „idle controversy”, die kan worden herleid tot de „... failure to distinguish between an index of observation and a goal determined on welfare grounds”<sup>11)</sup>. Hoewel deze voorstelling van zaken wel erg simplistisch aandoet, kan worden erkend dat in het kader van een bespreking van de problemen

van de ontwikkelingslanden het voor de hand ligt als maatstaf voor groei de produktie per hoofd te kiezen, omdat de „... basic and significant difference between backward and developed countries lies in their vastly differing capacities to produce goods”<sup>12)</sup>. Maar naarmate de levensstandaard in een economisch systeem zich verder verwijderd van het fysieke bestaansminimum, springt de beperktheid van het onderhavige criterium van economische groei sterker in het oog. Het hoofdbestanddeel van de discussie over „de kosten van economische groei” dient niet te bestaan uit de vergelijking van een enge maatstaf voor economische groei met een ruimere, doch uit een analyse van het beslissingsproces in een geavanceerde economie met betrekking tot het omgaan met de schaarse middelen. Door te overwegen dat het ook bij de groei gaat om het niveau van behoeftenbevrediging, wordt de mogelijkheid geschapen voor een bespreking van de preferenties van individuen en groepen.

### INDIVIDUELE, COLLECTIEVE EN OVERHEIDSPREFERENTIES

Wanneer men uitgaat van de subjectivistische interpretatie van welvaart, komt een belangrijke plaats toe aan de aard van de voorkeuren en de wijze waarop deze tot uitdrukking komen. Een aspect is de vraag of de behoeftenbevrediging wordt beïnvloed door de mate van vrijheid die aan het kiezende subject of de kiezende groep wordt gelaten. Meestal beperkt men zich hierbij in de economische theorie tot de consumenten. „If a community has to consume what is given instead of what it wants to consume, there is a net loss of satisfaction”, merkt Gregory op<sup>13)</sup>. Mishan heeft de neiging een positief welvaartseffect van de zich uitbreidende keuzemogelijkheden in twijfel te trekken<sup>14)</sup>. Daarentegen breekt in Oost-Europa het inzicht door dat zowel voor de groei in engere zin als de welvaart in ruimere zin een zekere mate van bewegingsvrijheid ook in de sfeer van de produktie noodzakelijk is. De Tsjechische econoom Levcik gaf hieraan onlangs uiting op een in Oberhausen van 5 tot 8 maart gehouden congres<sup>15)</sup>. In een betoog over de technische vooruitgang in Oost-Europa liet hij er geen twijfel over bestaan dat de volledige uitschakeling van de individuele consumenten- en producentenordelen schadelijk is voor niveau en ontwikkeling van de welvaart. „Das theoretische Zielbild der Wirtschaftsreform, ein sozialistisches Plan-Markt-Modell, soll die differenzierten Motivationen verschiedener Glieder des Wirtschaftsorganismus in Betracht ziehen und einen solchen Wirkungsmechanismus herstellen, der ein optimales, gleichgewichtiges Wirtschaftswachstum, hervorzurufen imstande wäre”<sup>16)</sup>. Aan deze visie wordt vorm gegeven door concrete voorstellen, die alle neerkomen op het ontwerpen van mechanismen, waardoor de voorkeuren

<sup>10)</sup> T.a.p., blz. 36.

<sup>11)</sup> H. Leibenstein: *Economic Backwardness and Economic Growth*, New York 1957, blz. 9.

<sup>12)</sup> Leibenstein, t.a.p., blz. 10. In dezelfde geest onlangs H. W. Singer: „Sir John Hicks on 'Growth and Anti-Growth'”, *Oxford Economic Papers*, 1968, blz. 123.

<sup>13)</sup> T. E. Gregory: „Economic Theory and Human Liberty”, opgenomen in *Economic Essays in honour of Gustav Cassel*, Londen 1933, blz. 236.

<sup>14)</sup> T.a.p., blz. 117 e.v.

<sup>15)</sup> *Computer und Angestellte*, 3. Internationale Arbeitstagung über Automatisierung, Rationalisierung und Technischen Fortschritt.

<sup>16)</sup> Blz. 23 van de gedrukte tekst van zijn lezing.

van subjecten en groepen tot uiting kunnen komen. Ver-  
moedelijk zouden verscheidene radicale westerse pam-  
fletten achterwege zijn gebleven, wanneer men van deze  
Oosteuropese opvattingen nauwkeurig had kennis ge-  
nomen.

Wanneer men poogt de maatschappelijke ontwikkeling  
in Oost en West door de bril van de welvaartstheorie te  
bezien, dan is de overheersende indruk dat de conceptie  
van de consumentensoevereiniteit ontoereikend is om  
inzicht te krijgen in de mate waarin en de wijze waarop  
wordt omgegaan met de schaarse middelen. Ook Mishan  
spreekt van de „Myth of Consumers' Sovereignty”<sup>17)</sup>,  
maar zijn opmerkingen zijn toch minder diepgaand dan die  
van Scitovsky<sup>18)</sup>. Terecht wijst deze erop dat de „... con-  
sumer is just one facet of the individual — the one that  
has to do with the consumption of goods sold through  
the market”<sup>19)</sup>. M.a.w. er is slechts één aspect van de  
individuele preferenties in het geding.

In het algemeen kan men zich niet aan de indruk ont-  
trekken dat het idee van de consumentensoevereiniteit  
verankerd is in een visie op een maatschappij, waarin de  
marktform van de zuivere mededinging overheerst. De  
vele anonieme consumenten sturen de produktie door hun  
wensenprogramma's. Als ze van een produkt af willen,  
verminderen zij de vraag ernaar, de prijs zakt en de pro-  
ducenten krimpen hun produktie in. Aan de soevereiniteit  
van de consumenten wordt al ernstig afbreuk gedaan  
door van een oligopolistische markt uit te gaan. De prijs-  
vorming op een dergelijke markt en de dynamiek van deze  
marktform brengen met zich dat het zwaartepunt van de  
beslissing omtrent aard en omvang van de produktie ligt  
bij de producenten. Gaat men echter verder en vraagt  
men wie in onze maatschappij beslissen over de wijze  
waarop de produktiemiddelen zullen worden aangewend,  
dan kan men zelfs niet alleen volstaan met een verwijzing  
naar de individuele preferenties, zodat de consumenten-  
soevereiniteit dan in nog sterkere mate naar de achter-  
grond verschuift.

Ten einde dit terrein enigszins in kaart te brengen  
onderkennen we naast de *individuele*, ook *collectieve* en  
*overheidspreferenties*. Tot de individuele preferenties  
behoren die van de consumenten, de producenten en de  
bezitters van de produktiefactoren. Consumenten, produ-  
centen en eigenaren van produktiefactoren treden echter  
in werkelijkheid niet alleen individueel maar ook als  
groepen op. Er is daarom aanleiding om naast de indivi-  
duële ook collectieve preferenties te onderscheiden. Collec-  
tieve preferenties zijn de voorkeuren die door pressie-  
groepen tot uitdrukking worden gebracht. De allocatie  
van de produktiemiddelen staat mede onder invloed van  
deze collectieve preferenties. Hieraan is de economische  
theorie tot nu toe overwegend voorbij gegaan, hoewel zich  
omtrent de onderlinge verhouding van individuele en col-  
lectieve preferenties een discussie aftekent, waaraan niet  
alleen door economen, maar ook door sociologen wordt  
deelgenomen<sup>20)</sup>. De collectieve voorkeuren zijn verwant  
aan de individuele preferenties, maar hun aard en de wijze  
waarop ze tot uitdrukking worden gebracht doen ze  
fundamenteel verschillen van de door de afzonderlijke  
subjecten kenbaar gemaakte voorkeuren. Denken wij bijv.  
maar aan de individuele aanbieder van arbeid en het groeps-  
gewijze optreden via de werknemersorganisaties.

Naast de individuele en collectieve preferenties kan men  
nog de overheidspreferenties onderscheiden. De door de  
overheid opgestelde prioriteitschema's leiden even-  
zeer tot een beslag op de schaarse middelen als het ver-

wezenlijken van door de consumenten geuite voorkeuren.  
Ze staan wat de economie betreft derhalve op één lijn en  
er is geen aanleiding de overheidspreferenties op te vatten  
als door sociale overwegingen ingegeven correcties op  
privaat-economische doeleinden. Niettemin verschilt de  
wijze waarop de overheidspreferenties publiek worden  
van de manier waarop individuele voorkeuren hun invloed  
doen gelden. Uitgaande van een traditionele beschouwings-  
wijze zou men althans kunnen stellen dat de individuele  
voorkeuren zich uiten via het marktmechanisme, terwijl  
de overheidspreferenties openbaar worden via een complex  
van institutionele instellingen. Ook de overheidspreferenties  
staan niet los van individuele voorkeuren, maar aard en  
werking rechtvaardigen een geheel zelfstandige plaats.  
Zij dienen ook van de collectieve preferenties te worden  
onderscheiden, zowel vanwege hun oorsprong als door de  
grótere kans die zij hebben, gerealiseerd te worden. Collec-  
tieve preferenties drukken het belang van een bepaalde  
groep uit, overheidspreferenties worden geacht het alge-  
meen belang te belichamen. De overheid beschikt over  
meer mogelijkheden een bepaalde voorkeur te verwezen-  
lijken dan een pressiegroep.

Het is jammer dat Mishan de uiteenlopende typen van  
voorkeuren niet heeft onderscheiden, omdat hij dan zijn  
werk een hechter welvaartstheoretisch fundament had  
kunnen meegeven. Bovendien zou de analyse zich groten-  
deels binnen de economie hebben kunnen afspelen, hetgeen  
de consistentie van het betoog ten goede zou zijn gekomen,  
en waardoor de onvruchtbare tegenstelling van econo-  
mische en niet-economische overwegingen vermeden had  
kunnen worden. Men zou immers kunnen vaststellen dat  
Mishan's betoog hierop neerkomt dat er naar zijn oordeel  
verscheidene redenen zijn die er toe leiden dat de onder-  
scheidene typen van voorkeuren botsen, zonder dat er een  
mechanisme werkt dat de tegenstelling automatisch ver-  
zoent. Sommige producenten vestigen ergens een stinkende  
fabriek, in de rug gesteund door een deel van het over-  
heidsapparaat, de consumenten consumeren de stank, en  
het prijsmechanisme werkt de fabriek niet weg. Er is geen  
markt voor de consumentenafkeur.

Door de conflictsituatie in de voorkeuren niet centraal  
te stellen, is Mishan's geschrift een aanval op enge rende-  
ments- en efficiencycriteria, die meestal dienen te worden  
geprojecteerd tegen de achtergrond van zuivere mede-  
dinging, omdat bij deze marktform de allocatie van de  
produktiefactoren anoniem verloopt. Er komt pas ruimte  
voor een subjectivering van de begrippen rendement,  
efficiency en groei wanneer er individuen of collectivitei-  
ten zijn, die zodanige machtsposities innemen, dat zij  
de schaarse middelen kunnen aanwenden in de richting  
die zij wensen. Denkt men over deze subjectivering verder  
na, dan komt de gedachte op om het traditionele markt-  
begrip te verruimen. Het markt-  
begrip dat in de economische  
theorie gangbaar is, geeft vorm aan de enge opvatting van  
de begrippen welvaart en groei. Met de termen particuliere  
en publieke sector worden de woorden „efficiency” en  
„sociale zorg” nog vaak geassocieerd, waardoor een tegen-  
stelling tussen economische en sociale overwegingen wordt

<sup>17)</sup> T.a.p., blz. 109 e.v.

<sup>18)</sup> T. Scitovsky: „On the Principle of Consumers' Sovereignty”  
opgenomen in: *Paper on Welfare and Growth*, Londen 1964,  
blz. 241 e.v.

<sup>19)</sup> T.a.p., blz. 241.

<sup>20)</sup> Zie bijv. J. M. Buchanan en G. Tullock: *The calculus of  
consent*, Michigan 1962, en M. Olson: *The Logic of collective  
action*, Cambridge 1965.

gesuggereerd. In de prijstheorie denkt men bij vraag meestal aan de koopkrachtige consumentenpreferenties en bij aanbod aan de op motieven van producenten gebaseerde produktiequanta. Men zou het begrip vraag echter zo kunnen uitbreiden dat daaronder ook de door pressiegroepen en de overheid uitgeoefende vraag valt, terwijl op dezelfde wijze een verruiming van het begrip aanbod zou kunnen worden bewerkstelligd. Zodoende wordt het begrip markt verruimd, en kan de prijstheorie een nieuwe impuls ondergaan, omdat dan op een systematische wijze rekening kan worden gehouden met de invloed van overheid en pressiegroepen op de prijzen. De met name door Franse economen nogal benadrukte tegenstelling tussen de marktprijzen en de door de overheid vastgestelde prijzen kan dan worden overbrugd <sup>21)</sup>.

Door op deze wijze tegendelen te verzoenen, kan de aandacht worden gericht op een kernvraag die naar aanleiding van Mishan's boek kan worden gesteld, nl. hoe komen de uiteenlopende voorkeuren aan hun trekken? Laten wij de ernst van deze vraag eens illustreren aan de hand van een concreet geval.

### MOET VOORNE-PUTTEN ONGEREPT BLIJVEN?

Voorne-Putten is een mooi eiland. Deze uitspraak impliceert een waarderingsoordeel. Alleen de publieke discussie van de laatste tijd illustreert dat velen dit oordeel delen <sup>22)</sup>. Het waarderingsoordeel wordt expliciet tot uitdrukking gebracht, omdat men vreest, dat in het bestuurlijke apparaat van de gemeente Rotterdam sterke krachten werken het natuurgebied op te offeren aan de uitbreiding van het havengebied van Rotterdam.

De discussie omtrent dit uiterst belangrijke vraagstuk is onlangs vooral op gang gekomen door de publikatie van het door het Overlegorgaan Zeehavenontwikkeling Zuid-West Nederland uitgebrachte rapport *Verkenning van enkele aspecten van de ontwikkelingsmogelijkheden voor zeehavens in het Deltagebied*. Het zou ons te ver voeren op alle aspecten van de lokalisatie van zeehavens in te gaan; het gaat ons er slechts om, te laten zien dat het geval Voorne-Putten een zeer goede illustratie vormt van de door Mishan aan de orde gestelde problematiek. Daarvoor is de vraag of Voorne-Putten ongerept moet blijven inderdaad geschikt, omdat de Rotterdammers hun expansiedrift meestal rationaliseren door een beroep op de economische groei, terwijl hun tegenstanders waarschuwen tegen luchtvervuiling en vooral de aandacht vestigen op de noodzaak voldoende recreatiegebieden te waarborgen. Kortom, meestal wordt gesproken van een tegenstelling tussen de aan economische groei te stellen eisen en de buiten-economische eisen die op grond van een behoorlijk leefklimaat gesteld worden. Er zijn Rotterdamse autoriteiten — Ir. F. Posthuma bijv. — die de noodzaak van de expansie van de Europoorthaven motiveren met een verwijzing naar de nationale economie en de economische groei <sup>23)</sup>. Economische groei wordt opgevat in de zin van een stijging van de produktie per hoofd, zodat de investeringen in het havengebied worden beoordeeld met het oog op de verwachtingen omtrent een toeneming van deze produktie per hoofd <sup>24)</sup>. Kwantificering van opbrengsten en kosten is binnen het enge raam van deze definitie van groei tot op grote hoogte mogelijk. Gemakkelijk ontstaat dan een klimaat waarin elke suggestie verder te kijken dan de groei-neus lang is als sentimenteel wordt afgedaan.

Toch is het de plicht van de econoom erop te wijzen dat het economisch facet verder reikt dan een vergelijking

van groei- en rendementscijfers. Of Voorne-Putten ongerept blijft dan wel wordt geïndustrialiseerd, heeft een onmiddellijk effect op de welvaart, omdat het gaat om een beslag op een schaarse factor met het oog op de behoeftenbevrediging. Het gaat om de vraag waarmede de welvaart is gediend: een ongerept Voorne-Putten dan wel een Voorne-Putten dat in rook opgaat <sup>25)</sup>.

De onderkende groepen van preferenties spelen in het geval Voorne-Putten een rol. Alleen de opvattingen van de consumenten ter zake komen het minst tot uiting. Dit geval vormt een goede illustratie van de beperkte betekenis die aan de consumentensovereiniteit dient te worden gehecht. Niet alleen ontbreekt een markt waarop de vraag naar recreatiegrond wordt geopenbaard, maar onze maatschappij heeft ook nog geen andere mechanismen ontworpen waardoor de consumentenpreferenties op een geordende en systematische wijze tot uiting komen. Het is de vraag of de gemeenteraden en het parlement deze functie vervullen. Vermoedelijk maken de preferenties van de producenten in deze colleges meestal een betere kans naar voren te komen. Afgezien hiervan blijft het voor een parlement en voor een gemeenteraad moeilijk op alle voorkeuren een greep te krijgen, omdat de centrale of gemeentelijke overheid t.a.v. tal van vraagstukken in een zodanig stadium beslissingen neemt, dat een eventuele correctie achteraf niet meer dan formele betekenis heeft. Vaak blijkt daarbij dat de producentenbelangen bij deze beslissingen een grotere rol hebben gespeeld dan die van de consumenten. Toch is het wel zo dat sommige individuen zich aaneensluiten en van hun inzichten blijk geven en zodoende ook de overheidspreferenties beïnvloeden. Ook in het geval Voorne-Putten ontstaan pressiegroepen: collectieve preferenties.

Deze collectieve preferenties komen overeen met sommige overheidspreferenties en botsen met andere. Meestal ontbreken geld en apparatuur om partij te geven tegenover de overheid, zodat ook de collectieve preferenties zwak staan ten opzichte van de overheid. De gemeente Rotterdam sluit inkapseling van Voorne-Putten in groot-Rotterdam bepaald niet uit; eventueel wordt eerst de structuur van de Rijnmond gewijzigd op grond van de overweging dat dit de nationale economie ten goede zou komen. De centrale overheid, waarvan een nog ruimere blik wordt verwacht dan van de gemeentelijke, zal dienen na te gaan of de Rotterdamse plannen niet elders kunnen worden gerealiseerd. Overigens is niet ondenkbaar dat door de regering besluiten worden genomen zonder dat de volksvertegenwoordiging is ingelicht. Voor het complex van voorkeuren dat bij een dergelijke verstrekkende beslissing een rol behoort te spelen, is dan helemaal geen aangrijpingspunt.

<sup>21)</sup> Zie bijv. H. Guitton: „Les modes nouveaux de formation des prix, prix avec et prix sans marché”, *Revue d'Economie Politique*, 1967, blz. 269 e.v.

<sup>22)</sup> Zie bijv. de artikelen in *Vrij Nederland* en *De Haagse Post* van 29 maart jl. Verder Mr. Chr. A. de Ruyter-de Zeeuw: „Werken en wonen in het Waterweggebied”, *E.-S.B.*, 13 maart 1968.

<sup>23)</sup> Ir. F. Posthuma: „De deltahaven”, opgenomen in *Havenontwikkeling Zuidwest Nederland*, blz. 6 e.v.

<sup>24)</sup> Zie bijv. de nota *Verkenning van enkele aspecten van de ontwikkelingsmogelijkheden voor zeehavens in het Deltagebied*, blz. 9 e.v.

<sup>25)</sup> Zie ook P. Hennipman: „De externe effecten in de hedendaagse welvaartstheorie”, *E.-S.B.*, 20 maart jl. Hij merkt op dat het onjuist is de vernietiging van natuurschoon ten behoeve van de industrievestiging als een niet-economisch offer te stellen, tegenover het economisch belang van de groei (blz. 253).



De oplossing van dit netelige en actuele vraagstuk noopt tot de opstelling van een overzicht van de op geld waardeerbare, de niet op geld waardeerbare doch niettemin kwantitatieve en de kwalitatieve gevolgen van de uiteenlopende alternatieven. Dan is er voor individuen, groepen en overheid een fundament gelegd voor het nemen van een beslissing, die past in een subjectivistische interpretatie van welvaart. Als Voorne-Putten havengebied zal zijn is er geen natuureservaat meer van te maken, ook al zouden allen dit bij nader inzien wensen.

## TECHNISCHE ONTWIKKELING

Aan de technische ontwikkeling wordt door Mishan geen afzonderlijke aandacht geschonken, maar uiteraard worden incidenteel opmerkingen over de techniek gemaakt. In tegenstelling tot Mishan zullen wij spreken van technische ontwikkeling en niet van technische vooruitgang, teneinde niet bij voorbaat te impliceren dat elke technische verandering uit een oogpunt van welvaart positief dient te worden gewaardeerd.

Van groot belang is Mishan's uitgangspunt dat we de gevolgen van een snelle technische ontwikkeling in ogen-schouw dienen te nemen, ook al zijn deze (nog) niet alle meetbaar. Deze gevolgen zijn van een zodanige aard dat niet alleen de economische doch de gehele maatschappelijke ontwikkeling ingrijpend wordt beïnvloed<sup>26)</sup>. Mede daarom moeten wij hier met een enkele opmerking volstaan.

Wij menen dat de technische ontwikkeling thans meer aandacht verdient dan vroeger. Zowel de economische theorie als de economische politiek ondergaan o.i. fundamentele veranderingen, wanneer met de technische ontwikkeling rekening wordt gehouden. In de economische politiek overheerst de neiging de techniek in het voetspoor van de economische theorie als een datum op te vatten. Wat Nederland betreft kan worden vastgesteld, dat de effecten van de technische ontwikkeling zich voor iedereen voldoende zichtbaar openbaren om te verwachten dat ook de centrale overheid aan de techniek op een systematische wijze aandacht zal gaan schenken.

Op een drietal facetten van de technische ontwikkeling willen we nu iets nader ingaan. In de eerste plaats is van belang te beseffen dat het bij technische ontwikkeling niet uitsluitend om plotselinge vernieuwingen gaat, doch evenzeer om de *regelmatige* opvoering van de produktiviteit. Economen, juristen en sociologen realiseren zich vaak onvoldoende dat de groei grotendeels wordt verwezenlijkt door creatieve technici binnen de muren van de ondernemingen. De salarissen van ambtenaren, hoogleraren en leraren worden verhoogd op grond van de technische ontwikkeling die daar plaats vindt. Bij de loonvorming in het algemeen dienen de betrokkenen zich in sterkere mate te vergewissen van de effecten die hun beslissingen omtrent de hoogte van het loon en de loonstructuur hebben op het tempo waarin technische vindingen worden toegepast; de omvang van de structurele werkloosheid van morgen hangt mede af van de uitbundigheid van de loonstijgingen van vandaag.

Een tweede aspect van de technische ontwikkeling betreft de omstandigheid dat het niet alleen gaat om een wijziging van de aanbodcondities van het economisch proces, maar dat ook de vraagzijde wordt beïnvloed. Er ontstaan regelmatig nieuwe produkten, zodat de behoeftenschema's veranderen en derhalve in sterkere mate endogeen bepaald zijn dan tot nu toe werd aangenomen. Wij hebben wel een eerste wet van Gossen, die onze veronderstelling

beschrijft omtrent het nutseffect van voortgaande voorziening met een bepaald goed, maar in het duister blijft nog hoe de welvaart van het subject wordt beïnvloed door geheel nieuwe produkten. Het probleem dat hier ligt is het micro-economische analogon van Mishan's macro-economische vraagstelling: stijgt de individuele welvaart door de introductie van een nieuw produkt? Merken wij voorts op dat de technische ontwikkeling grotendeels onomkeerbaar is: „the acquisition of technical knowledge is a oneway process”<sup>27)</sup>, schrijft Joan Robinson. Hebben de consumenten hun buik vol van de kleuren-tv's dan daalt de prijs en worden de betrokken produktiefactoren op den duur anders aangewend. De in het produktieproces belichaamde technische kennis blijft echter beschikbaar en dient mede als stepping stone voor nieuwe ontwikkelingen, ook al gaat dit buiten de consumenten om.

Wijzen wij ten slotte op de bekende thema's die naar aanleiding van de technische ontwikkeling ter sprake komen: de werkgelegenheid en het onderwijs. Zelfs wanneer men de mogelijkheid, dat een deel van de beroepsbevolking min of meer permanent werkloos zal zijn, als zwartgallig terzijde wil schuiven, dient toch te worden erkend dat regelmatig belangrijke verschuivingen in de opbouw van de beroepsbevolking zullen optreden als gevolg van de technische ontwikkeling. Of men deze verschuivingen nu positief of negatief waardeert, ze behoren stellig tot de „costs of economic growth” in de zin die Mishan daaraan geeft. Dit geldt ook voor de ingrijpende wijzigingen die het onderwijs dient te ondergaan, omdat de mensen niet langer voor zeer specifieke beroepen kunnen worden opgeleid, doch over een grote mate van flexibiliteit moeten beschikken<sup>28)</sup>. Wat de economie betreft betekent dit dat de hoogleraren minder lang dienen stil te staan bij wat anderen gezegd hebben en minder aandacht dienen te besteden aan wat ze er zelf van vinden, doch 99 pCt. van de tijd behoren te besteden aan de oplossingsprocedures voor vraagstukken van theoretische en praktische aard. In die anonimiteit komt de ene procent inspiratie vanzelf wel. Deze visie brengt echter wel met zich mee in het onderwijs niet uitsluitend een investering te zien, die een bepaald rendement moet opleveren, zodat de studenten van 9-5 in werkgroepen verenigd zijn, doch ook aan de consumptieve facetten aandacht te schenken. Voor een lange-termijn-onderwijsbeleid zou een minder materiële en een meer subjectivistische opvatting van welvaart geen kwaad kunnen.

Samenvattend, blijkt dat een beknopte aanduiding van enkele facetten van de technische ontwikkeling de conclusie rechtvaardigt dat aan de techniek in het kader van de door Mishan opgeworpen problematiek een belangrijke plaats toekomt. Daarvan geeft Mishan zelf ook blijk: „For better or for worse we are wedded to technological advance which, for all practical purposes is built into the system”<sup>29)</sup>. Blijft de vraag of we alles gelaten moeten aanvaarden, of dat het mogelijk is de gang van zaken enigszins te beheersen.

<sup>26)</sup> Mishan wenst „... to consider the ways in which the organized pursuit and realization of technological progress themselves act to destroy the chief ingredients that contribute to men's well-being”, t.a.p., blz. 124.

<sup>27)</sup> J. Robinson: *The Rate of Interest and other essays*, Londen 1954, blz. 51.

<sup>28)</sup> Zoals reeds ter sprake kwam schenkt Mishan enige aandacht aan de nervositeit die ontstaat door de snelle veroudering van verworven kennis, t.a.p., blz. 128.

<sup>29)</sup> T.a.p., blz. 125.

De conclusie die Mishan trekt gaat ver: „economic growth by Western Societies is more likely on balance to reduce rather than increase social welfare”<sup>30)</sup>. Mishan's neiging om de allocatie boven de groei te stellen stuit vermoedelijk af op de nog in volle gang zijnde expansie van individuele en collectieve wensprogramma's. Trouwens dergelijke brede uitspraken over de doeleinden van de economische politiek zijn betrekkelijk zinloos, zolang men een kwantificering achterwege laat. Vermoedelijk is iedereen tegen geldontwaarding, maar als we prijsstabiliteit kunnen bereiken door 10 pCt. werkloosheid te aanvaarden, blijken sommigen al bereid enige prijsinflatie te aanvaarden<sup>31)</sup>. De mate waarin we iets wensen of niet wensen speelt een beslissende rol bij de feitelijke afweging van de doelstellingen van economische politiek. Ter bereiking van een meer positief verband „between economic growth and welfare”<sup>32)</sup>, somt Mishan een zevental voorwaarden op. Deze condities zijn betrekkelijk traditioneel en grijpen terug op achterhaalde situaties. Zo pleit hij voor actieve mededinging, het in rekening brengen van de meetbare gevolgen van de productie voor derden, voorzover deze niet in de marktprijs zijn verwerkt, voor een rechtvaardige inkomensverdeling tijdens het groeiproces en voor het informeren van de consumenten omtrent nieuwe produkten. Het valt op dat Mishan op het einde van zijn boek het vraagstuk opnieuw presenteert in de vorm van een botsing van groei in materiële zin en welvaart, waardoor hij de weg afsluit voor een minder traditionele aanpak van de problemen die hij heeft opgeworpen. Want behalve het bezwaar tegen het uitsluitend in ogenschouw nemen van meetbare gevolgen van bepaalde beslissingen, worden de instrumenten die hij opsomt al in verscheidene landen gedurende geruime tijd gebezigd, terwijl de door Mishan genoemde verschijnselen alleen maar actueler worden.

De oplossing zal o.i. dan ook dienen te worden gezocht in een heroriëntering van de economische politiek, waarbij plaats wordt ingeruimd voor een aan de welvaartstheorie ontleende ruimere interpretatie van groei dan tot nu toe gebruikelijk was. Aan deze heroriëntering dient de eis te worden gesteld dat ontwikkelingen die tot nu toe buiten de werkingssfeer van de economische politiek vielen, er binnen worden gehaald. Data van de economische politiek worden variabelen. Ruimte wordt geschapen om lange-termijnvraagstukken met een lange-termijnvisie te lijf te gaan. Er is een uitbreiding nodig van het economisch-politieke kader waarbinnen tot nu toe gedacht werd, omdat de problemen die zich aandienen binnen het traditionele kader niet op een adequate wijze kunnen worden behandeld. Het volgende bevat niet meer dan een begin van een uitwerking van deze gedachtengang.

Uitgangspunt is de overweging dat in de komende jaren twee problemen aanzienlijk meer aandacht vragen dan de traditionele „topics” van de economische politiek, zoals prijsinflatie en de betalingsbalans, nl.

- a. de effecten van de technische ontwikkeling op de economische en maatschappelijke verhoudingen;
- b. de achterstand van de ontwikkelingslanden.

Hoewel er van een zekere samenhang sprake is tussen de beide problemen, verdienen zij o.i. afzonderlijke aandacht. Zo heeft de snelle technische ontwikkeling tal van lokale effecten, bijv. op de omvang en aard van de beroepsbevolking. Ook kan de vraag opkomen of het tempo waarin onder invloed van de technische ontwikkeling nieuwe pro-

dukten beschikbaar komen en worden geïntroduceerd, verenigbaar is met andere doeleinden van het beleid. Mijn indruk is dat dit type vraagstellingen niet past in de werkingssfeer van de economische politiek, zoals deze tot nu toe is afgebakend door de vijf doelstellingen. Deze indruk staat geheel los van de opvatting dat doelstellingen zoals evenwicht op de arbeidsmarkt e.d. als zodanig nog vaag zijn en nadere concretisering behoeven in het kader van de praktische politiek. Uiteraard hangt de concretisering af van politieke en levensbeschouwelijke opvattingen. Ook de onderlinge tegenstrijdigheid van de doeleinden en de ineffectiviteit van sommige instrumenten zijn discussietheema's die onafhankelijk zijn van de vraag of de traditionele doelstellingen een voldoende ruime jas vormen om de aangestipte problemen in beginsel mede tot onderwerp van het beleid te maken. De vijf bekende doelstellingen zijn of te eng of houden naar hun aard geen of een zeer indirect verband met de twee onderkende hoofdproblemen.

Bij de doelstelling „evenwicht op de arbeidsmarkt” wordt veeleer gedacht aan het vermijden van conjuncturele over- en onderbezetting, dan aan de onder invloed van de technische ontwikkeling staande verschijnselen op de arbeidsmarkt. Daarop wijzen trouwens ook de traditionele instrumenten die worden gebezigd ter verwezenlijking van deze doelstelling. De technische ontwikkeling wordt in het kader van de arbeidsmarktpolitiek veeleer als een gegeven dan als een te beïnvloeden grootheid opgevat.

De doelstelling „stabilisatie van het prijsniveau” staat niet in een nauwe relatie tot de technische ontwikkeling. Toch kan worden opgemerkt dat de stijging van het prijsniveau aanzienlijk groter zou zijn geweest zonder technische ontwikkeling. Als doelstelling van het beleid heeft prijsstabilisatie veel van zijn geloofwaardigheid verloren, door de vrijwel permanente onderschikking aan andere doelstellingen. Een verruiming van het economisch-politieke kader kan er toe leiden de ontwikkeling van het prijsniveau expliciet te zien in het verband van andere oogmerken.

Het evenwicht op de betalingsbalans is als doelstelling van de economische politiek gespeend van een internationale oriëntering van het beleid. De discussie omtrent de omvang van de ontwikkelingshulp behoeft een voldoende ruim kader om tot een beoordeling van de uiteenlopende aspecten te geraken. In een meer mondiale visie op de economische gang van zaken is de stand en samenstelling van de betalingsbalans veeleer een voorwaarde voor de verwezenlijking van bepaalde verder liggende doeleinden dan een zelfstandig oogmerk. Ook het bevorderen van de rechtvaardige inkomensverdeling draagt tegen de achtergrond van de internationale inkomensverschillen een te nationaal karakter. Trouwens ook hier geldt dat onder invloed van de technische ontwikkeling de inkomensverwerving min of meer wezenlijke veranderingen ondergaat en daarmee de beoordeling van de gerechtvaardigheid van een bepaalde wijze van inkomensverdeling. De doelstelling van de economische groei tenslotte is tot nu toe eenzijdig materieel geïnterpreteerd, waarbij met name wordt voorbijgegaan aan de offers die ten behoeve van een bepaald groeitempo moeten worden gebracht en aan de nevenverschijnselen waarmee snelle groei gepaard gaat. Offers en nevenverschijnselen hangen voor een belangrijk

<sup>30)</sup> T.a.p., blz. 171.

<sup>31)</sup> A. Heertje: *Geldontwaarding*, W. de Haan, Hilversum 1968, blz. 123.

<sup>32)</sup> Mishan, t.a.p., blz. 171.

deel weer samen met technische ontwikkeling. Hoewel men zou kunnen stellen dat de technische ontwikkeling is begrepen in „evenwichtige groei”, leert de ervaring dat ook wat deze doelstelling betreft de technische ontwikkeling veeleer als een autonoom gegeven dan als een te beïnvloeden grootheid is opgevat. Groeipolitiek wordt vooral gevoerd door het sturen van aard en omvang van de investeringen in de ruimste zin.

Het bovenstaande voert tot de suggestie twee doelstellingen voor het beleid te formuleren, waardoor het traditionele speelveld voor de economische politiek wordt verruimd:

1. Een evenwichtige technische ontwikkeling.
2. Een evenwichtige internationale ontwikkeling.

Uiteraard zijn deze doeleinden zonder nadere precisering niet minder vaag dan de vijf traditionele. De politieke tegenstellingen krijgen ook hier vorm, wanneer men zich zet aan een nadere concretisering. Waar het echter om gaat is, dat de werkingsfeer van de economische politiek wordt verruimd door van deze doelstellingen uit te gaan, zodat de discussies omtrent concrete maatregelen kunnen worden gevoerd tegen de achtergrond van een duidelijk kader en derhalve niet het karakter krijgen van incidentele opmerkingen.

Globaal kan men zeggen dat door dit voorstel het accent wordt verlegd van conjunctuur- en groeipolitiek in enge zin naar een lange-termijnpolitiek met betrekking tot de economische ontwikkeling in de meer ruime zin van het opvoeren van de welvaart, „gemeten” aan de hand van de behoeftenbevrediging. Men is dus genoopt naast de individuele, ook collectieve en overheidspreferenties te onderkennen. De doelstellingen evenwicht op de arbeidsmarkt, prijsstabiliteit, evenwichtige groei en rechtvaardige inkomensverdeling, kan men zich ondergeschikt denken aan de „evenwichtige technische ontwikkeling”, zij het dat de formulering van de tussendoeleinden flexibeler dient te worden. In het kader van een evenwichtige technische ontwikkeling zou de arbeidsmarktpolitiek vorm kunnen krijgen door een onderlinge afstemming van onderwijs en herscholingsprogramma's en de wijzigingen in aard en omvang van de vraag naar arbeidskrachten. Denkbaar is dat in de plaats van volledige werkgelegenheid dan veeleer een redelijke verhouding tussen leer- en werktijd normatief wordt. In de plaats van prijsstabilisatie komt dan bijv. een norm die betrekking heeft op een evenredige verdeling van prijzen die door de technische ontwikkeling omlaag kunnen gaan en andere die in de beginfase van technologische vernieuwing omhoog gaan. De groei in materiële zin wordt ondergeschikt gemaakt aan de evenwichtigheid van de technische ontwikkeling. Het groeitempo wordt instrument i.p.v. doelstelling, zodat meer aandacht komt voor buiten de sfeer van de economie vallende nadelig geachte effecten van de technische ontwikkeling.

Wat de inkomensverdeling betreft is er aanleiding in de plaats van de vage rechtvaardigheid ervan een ontwikkeling in de tijd na te streven die past bij de opvattingen die leven omtrent de optimaliteit van de technische ontwikkeling. Overigens dient juist wat de inkomensverdeling betreft het accent te worden verlegd naar de internationale inkomensverdeling. Tezamen met de stand van de betalingsbalans kan de inkomensverdeling mede dienstbaar worden gemaakt aan het tweede onderkende oogmerk: de evenwichtige internationale ontwikkeling. In deze visie is de betalingsbalans geen doel op zichzelf, maar instrument in het kader van de verwezenlijking van een evenwichtige wereldeconomie.

Wij merken nog op dat de beide onderscheiden doeleinden het noodzakelijk maken mechanismen te ontwerpen waardoor enerzijds de uiteenlopende voorkeuren (individuele, collectieve en overheidspreferenties) worden gecoördineerd, terwijl anderzijds de uitvoering van de produktieprogramma's overleg tussen overheid, bedrijfsleven en consumentenorganisaties noodzakelijk maakt. Nu de consumentenpreferenties op de traditionele wijze, juist wanneer technische ontwikkeling in het geding is, niet meer tot uiting komen, dient naar andere vormen te worden gezocht die een adequate verschijning van deze preferenties waarborgen. Samenvattend en uitgaande van de vrije ondernemingsgewijze produktie, kunnen we stellen dat de verwezenlijking van de gesuggereerde doeleinden tot gecoördineerd en intensief overleg omtrent aard en omvang van de produktie noopt.

Blikken wij terug door Mishan's betoog nog eens op een andere wijze te interpreteren. Uitgaande van de onderscheiding in psychisch en reëel inkomen, komt Mishan's beschouwing er op neer dat de toeneming van het reële inkomen nog niet inhoudt dat ook het psychische inkomen stijgt. Integendeel, Mishan meent dat het psychische inkomen daalt.

Terwijl de ontwikkelingslanden als zodanig worden aangeduid vanwege hun lage reële inkomen per hoofd, groeien de ontwikkelde landen in snel tempo naar een toestand van onderontwikkeldheid vanwege hun afnemend psychisch inkomen. Zou Adams paradijs dan toch een hel zijn geweest?

Onze wereld balanceert elke dag tussen elkaar uitsluitende ontwikkelingen. De economie vormt daarop geen uitzondering. Welzijn is meer dan welvaart, welvaart is meer dan groei van de produktie per hoofd. Toeneming van de welvaart kan heel goed gepaard gaan met vermindering van het groeitempo van de produktie en met het achterwege laten van de opoffering van recreatiegrond.

Sinds Eva nam van de vrucht kennen wij de schaarste. Economen kunnen daarvan nog heel lang de vruchten plukken.

A. Heertje

(I.M.)

 **N.V. SLAVENBURG'S BANK** 

# De externe effecten in de consumptiesfeer

Er is een Arabisch spreekwoord, waarin het huwelijk vergeleken wordt met een belegerde vesting: voor beide geldt dat zij die er buiten zijn er in willen, en zij die er in zijn er uit willen. Wanneer wij problemen willen behandelen rond de „external economies and diseconomies of consumption” dan verkeren wij op een terrein, waar op het eerste gezicht net zulke paradoxale situaties voorkomen als in de Arabische waardering van het huwelijk. Consumenten blijken immers mensen te zijn, die consumptiegoederen met name aantrekkelijk vinden wanneer zij ze *niet* bezitten; komen ze in het bezit ervan, dan is de aardigheid er al voor een goed deel vanaf. Die aardigheid kan zelfs in ergernis verkeren, wanneer blijkt dat anderen hetzelfde consumptiegoed of zelfs een betere uitvoering ervan bezitten. Bij de externe effecten in de consumptiesfeer worden we, meer dan waar ook, geconfronteerd met de grilligheid en de onberekenbaarheid van de menselijke geest.

Niet de relatie tussen externe effecten en de onberekenbare menselijke geest, maar die tussen externe effecten en de berekenbare economische groei is echter ons onderwerp. Maar het zal duidelijk zijn dat, gezien juist de grilligheid van de externe effecten in de consumptiesfeer, dit een thema is dat zich niet gemakkelijk door onze analytische vermogens overheersen laat. Het beste zal dat wellicht nog lukken door eerst te pogen op te sporen, hoe het probleem van de externe effecten in de consumptiesfeer is ingebed in het algemene thema: *de kosten van economische groei*.

## DE ZWAKKE SCHAKEL TUSSEN ECONOMISCHE GROEI EN WELZIJN

In het boek van Mishan figureren de kosten van economische groei als bewijsmateriaal voor de zwakke schakel tussen economische groei en menselijk welzijn. De economische groei berust immers volgens Mishan slechts op een conglomeraat van door ondernemers geschapen marktwaarden, op basis van door diezelfde ondernemers gepousseerde (en van ingebouwde „dissatisfactions” voorziene) behoeften; marktwaarden waar op generlei wijze een reverentie in is opgesloten voor het natuurlijk milieu en de leefbaarheid ervan. Vandaar ook, dat Mishan in zijn boek bij tijd en wijle tot uitspraken komt, die in Heidegger's *Holzwege*, waarin onze hedendaagse cultuur als zodanig als crisis is aangemerkt, niet zouden misstaan; uitspraken die echter anderzijds niet luchtig kunnen worden weggewuifd.

Voor ons onderwerp — de externe effecten in de consumptiesfeer — is het in dit verband van belang, dat men bij het constateren van deze zwakke schakel tussen economische groei in de vorm van voor de markt geproduceerde goederen enerzijds en menselijk welzijn anderzijds in het algemeen twee uiteenlopende oplossingen voor dit probleem kan nastreven. De eerste oplossing is die, waarin men poot de reikwijdte van die motieven, welke de econo-

mische groei bepalen, te *beperken* tot de markt en het marktgebeuren; zodat bijv. het natuurlijk milieu, dat van zo groot belang is voor het menselijk welzijn, van de suprematie van winstmotieven verschoond blijft. In de lijn van deze gedachtengang zijn voor alles afgrenzende verboden nodig en beperkende bepalingen ten aanzien van de mogelijkheid tot geluidshinder, vuilozing, natuurvernietiging enzovoorts. Men kan echter ook een tweede soort oplossing kiezen, die juist niet gekenmerkt is door een afgrenzing, maar door een *uitbreiding* van het marktfenomeen. In deze oplossing is het natuurlijk milieu in principe voor een op winst gerichte exploitatie vrijgegeven — maar dan zodanig, dat voor elke commerciële benutting van dit milieu ook een zware prijs, in de vorm van verplichte compensaties, moet worden betaald. Gezien het feit, dat het natuurlijk milieu — denk aan lucht, water en natuurschoon — veelal in de afweging van economische subjecten wordt beschouwd als een vrij, niet-economisch goed, betekent deze „uitbreiding” van het marktgebeuren de facto toch een terugdringing van de huidige aantastingen van het natuurlijk milieu. Men moet nu immers leren, deze aantastingen als een geldelijk verlies te gaan waarderen.

Wanneer wij deze beide oplossingen nog een ogenblik naast elkaar zetten, komen ze dus hier op neer, dat de *eerste* oplossing — die van een *afgrenzing* van de markt — poot het streven naar economische groei af te grendelen, voorzover dit streven negatieve externe effecten op het menselijk welzijn impliceert; terwijl de *tweede* oplossing — die van de *uitbreiding* van de markt — juist poot het streven naar economische groei tot een meer omvattend streven naar menselijk welzijn op te vijzelen, namelijk door de negatieve externe effecten, die van de groei op het menselijk welzijn kunnen uitgaan, op te voeren als een *economisch* verlies. Beide oplossingen pogen dus economische groei en welzijn beter dan tot op heden op elkaar af te stemmen. Beide oplossingen zijn in principe zowel denkbaar voor wat betreft externe effecten in de produktiesfeer als voor wat betreft de externe effecten in de consumptiesfeer. Voor wat de externe consumptie-effecten aangaat betekent o.a. de eerste oplossing dat men zijn toevlucht neemt tot o.a. regulering van de mode, de inperking van behoeftenpousserende reclame en een regeling van bijv. burenhinder. De tweede oplossing betekent dat men het berokkenen van externe effecten in de consumptiesfeer weliswaar vrij laat, maar toch van een plicht tot geldelijke compensatie van berokkende nadelen voorziet.

Wanneer we met dit onderscheid in gedachten nog een ogenblik terugkeren naar het boek van Mishan, dan blijkt hij de oplossing van het probleem van de zwakke schakel tussen groei van de produktie en welzijn vooral in de tweede richting, de richting van de uitbreiding van de markt, te kiezen. Hierbij moeten echter wel twee kanttekeningen worden gemaakt. In de eerste plaats is het niet zo, dat Mishan de compensatieregeling zo wil toepassen, dat de bereidheid tot geldelijke compensatie een vol-

streckte vrijbrief geeft om anderen externe nadelen te brokkelen. Zo noemt hij in zijn boek zelf het voorbeeld van het verbod van pornografie en het verbod om tegen geldelijke compensatie een ander voor zich de militaire dienstplicht te laten vervullen. Deze voorbeelden zijn daarom zo interessant, omdat zij een regelrechte illustratie vormen van het feit dat niet-economische normen — in dit geval de norm van de goede zeden en de norm van de rechtsgelijkheid — ook bij een uitbreiding van het marktgebeuren hun gelding behouden en aan die uitbreiding grenzen stellen. Ik kom daar nog op terug.

De tweede kanttekening, die moet worden gemaakt, is dat Mishan in bepaalde gevallen een splitsing voorstelt tussen degenen die prijs stellen op een afgrenzing van de markt én degenen, die prijs stellen op een uitbreiding van het marktgebeuren. Dat is de befaamde oplossing van de „separate facilities”. Daarbij worden immers aparte regio's geschapen voor degenen, die hun leefbaarheidsrechten voor elke aantasting willen vrijwaren — in onderscheid van hen, die met een zekere geldelijke compensatie genoegen nemen. Men kan dit voorstel dus wellicht het beste zo vertalen, dat Mishan bij het probleem van de zwakke schakel tussen economische groei en welzijn aanknoopt bij de verschillen in subjectieve ervaring van dit welzijn, en al naar gelang dit subjectieve welzijn meer door de groei van de economische produktie wordt belaagd, ook meer opschuift in de richting van een afgrenzing van het natuurlijk milieu van de factoren, die de groei van de economische produktie bepalen.

#### IS MISHAN'S OPLOSSING WENSELIJK EN MOGELIJK?

Ik zou nu een poging willen doen, om tegen de achtergrond van deze algemene schets meer in het bijzonder bij de externe effecten in de consumptiesfeer stil te staan. En daarbij krijgen we m.i. vooral met deze twee vragen te maken:

1. In hoeverre zijn ten aanzien van deze effecten de door Mishan geopperde praktische oplossingen wenselijk en mogelijk? Bij deze vraagstelling en de beantwoording daarvan ga ik uiteraard uit van de gebruikelijke interpretatie van deze effecten.
2. In hoeverre ligt hier nog een fundamenteel *theoretisch* probleem, en welke oplossingen zijn daarvoor te vinden? Bij deze vraag en haar beantwoording ga ik uiteraard *niet* bij voorbaat uit van de gebruikelijke interpretatie van deze effecten; deze interpretatie vormt dan juist het probleem.

De eerste vraag is dus die naar de wenselijkheid en mogelijkheid om te komen tot praktische uitvoering van Mishan's suggesties, en wel in concreto ten aanzien van de externe effecten in de consumptiesfeer. Als antwoord op deze vraag zou ik de stelling willen verdedigen, dat juist ten aanzien van de externe effecten in de consumptiesfeer Mishan's suggesties ófwel de mogelijkheid tot uitvoering missen, ófwel — wanneer ze kunnen worden uitgevoerd — bij *algemene* toepassing bepaald onwenselijk zijn.

Om dat te kunnen aantonen, zou ik even willen terugkeren naar het theorieboekje. Wanneer doen zich „external economies” of „diseconomies” aan de consumptiekant voor? Die doen zich voor, wanneer blijkt dat in de nutsfuncties van het ene subject economische goederen of inkomens van andere subjecten figureren; anders gezegd, wanneer de goederen, die de één heeft en de wijze waarop

hij deze gebruikt, alsmede het inkomen dat hij verdient, invloed hebben op het bevredigingspeil van anderen. Nu is er niet veel nadenken voor nodig om allereerst al te constateren, dat het hier om een oneindig aantal gevallen gaat — en dat uit dien hoofde de compensatieregels al geen algemene praktische toepassing kan vinden. Welke indrukken ondergaat een mens wel niet in één uur. De ergernis om het lawaai, dat de melkboer maakt; het gratis opsnuiven van de prettige lucht van de narcissen in buurmans tuin; het foeteren op de bestuurder van de vrachtauto, die maakt dat men niet op de weg kan opschieten enz. Al deze indrukken behoren tot de externe effecten in de consumptiesfeer. Compensatie voor al deze incidentele en vaak ook grillige en van het humeur afhankelijke effecten is m.i. een ondoenlijke zaak.

Het wordt nog lastiger wanneer we het misnoegen over de eigen inkomenspositie in onze overwegingen betrekken. Wanneer mijnheer A vanwege het misnoegen, dat zijn inkomen bij anderen opwekt, aan die anderen feitelijke compensaties moet betalen, is dat voor hemzelf een inkomensverlies. Moeten de anderen op hun beurt nu weer mijnheer A compenseren voor de ergernis, die dit inkomensverlies bij hem opwekt? Naar mijn gevoel komen we met zulke vragen in een intellectuele draaimolen terecht, die nooit tot stilstand komt.

Ik geloof dan ook de conclusie te mogen trekken, dat effectieve compensatie voor nadelen, die in de consumptiesfeer worden ondervonden, slechts in een gering percentage van het totaal aantal gevallen zal kunnen plaatsvinden.

Maar kan dan ten aanzien van die resterende gevallen niet de alternatieve oplossing van Mishan worden toegepast: die van de „separate facilities”? Een interessante vraag; het antwoord lijkt mij echter in overwegende mate ontkennend te moeten zijn. Want het bijzondere van externe effecten in de consumptiesfeer is namelijk, dat zij een vrij grote mate van onvoorzienbaarheid hebben, en dus vrijwel niet door het treffen van afzonderlijke faciliteiten kunnen worden voorkomen. Vooral geldt dat voor die effecten, die gebouwd zijn op elementen van jaloezie en afgunst. Jaloezie en afgunst zijn niet door faciliteiten van buitenaf te cureren of te voorkomen; zij worden geboren van binnenuit en vergen voor hun eliminering een innerlijke omkeer. De aanwezigheid van externe invloeden over en weer is bovendien zo inherent aan het sociale leven, dat een radicale toepassing van het principe van de „separate facilities” ter voorkoming van die invloeden mijns inziens zelfs op een volledige *desintegratie van het sociale leven* zou neerkomen.

Hiermee kom ik als vanzelf op de vraag naar de *wenselijkheid* van de toepassing van Mishan's suggesties. Hiervóór heb ik al gememoreerd, dat Mishan t.a.v. de door hemzelf geuite suggesties erkent, dat bijv. normen op het gebied van de goede zeden en de rechtsgelijkheid grenzen kunnen stellen aan de praktische uitbreiding van het markt-fenomeen en de toepassing van de compensatieregels. Ik zou daar van mijn kant, in de lijn van wat ik zojuist heb opgemerkt, graag aan willen toevoegen, dat ook het *sociale* verkeer tussen mensen zijn eisen stelt.

Overwegingen van hoffelijkheid en sociale betamelijkheid kunnen bijv. gebieden, dat men (ook zonder compensatie daarvoor te krijgen) zelf enige hinder incasseert of op zich laadt; het zou ronduit een ramp zijn, wanneer al zulke sociale normen werden opgelost in compensatierechten of compensatieplichten. In dit verband valt te denken aan het grapje van de Amerikaan, die in een Frans hotel de plicht heeft ten koste van zijn vrije tijd een dame aan tafel

te geleiden, en poogt daaraan te ontkomen door de dame honderd dollar aan te bieden; en vervolgens uit haar weigering affleidt dat het er kennelijk duizend hadden moeten zijn. Economisten dienen evenals Amerikanen te weten, dat geldelijke overwegingen *bepaalde* overwegingen zijn. Ik ben geneigd om te zeggen dat compensatievoorstellen, die gespeend zijn van elk sociaal omgangsbesef, ook economisch niet als wenselijk onder ogen behoeven te worden gezien. Men *denatureert* het sociale leven, wanneer men het over de gehele linie tot een economisch optimaliseringsprobleem herleidt, evenals men het sociale leven *ontwricht*, wanneer men over de hele linie — zelfs bij het gebruik van grasmaaimachines — de compensatieregels effectief zou willen doorvoeren.

Voor wat de consequente toepassing van het systeem der „separate facilities” betreft moet m.i. worden bedacht dat de keus tussen onverkorte handhaving van de leefbaarheidsrechten en de geldelijk gecompenseerde schending daarvan — dus de keus voor of tegen het *geen* van bepaalde „separate facilities” — niet voor een ieder gelijk is, maar mede onder invloed staat van het inkomen dat men al heeft. Is dat inkomen laag, dan is men eerder geneigd ter wille van de geldelijke compensatie een schending van zijn leefbaarheidsrechten toe te staan dan wanneer men een hoog inkomen heeft. Dit simpele feit zal er m.i. automatisch toe leiden, dat de streken met de ongeschonden leefbaarheidsrechten tot verzamelpaatsen uitgroeien van de maatschappelijke elite, terwijl de streken met geschonden, doch gecompenseerde leefbaarheidsrechten in principe voor de grote massa zijn gereserveerd. Het beeld van een dusdanig gedisintegreerde samenleving doet mij eerlijk gezegd meer aan de wanhoopsutopieën van Orwell en Huxley denken dan aan een samenleving, waarin een optimaal welzijn mogelijk is. Want het is duidelijk dat de mensen, die tegen geldelijke compensatie elke aantasting van hun zogenaamde leefbaarheidsrechten accepteren en steeds maar blijven accepteren, weinig verschillen met de verslaafde mensen uit de proletenwijken uit Orwell's 1984. En eveneens is duidelijk, dat een overheid, die het belang van de volksgezondheid niet meer ziet als een algemeen, voor allen te behartigen belang maar alleen als een bijzonder belang voor een bepaalde bevolkingsgroep, maar bitter weinig meer met een democratische rechtsstaat gemeen heeft. Dit te meer wanneer zij via de compensatieregels aan de meestbedeelden in de samenleving méér gelegenheid geeft de leefbaarheidsrechten van anderen te schenden, dan aan minderbedeelden. Een consequente, algemene toepassing van de idee van de „separate facilities” (een idee, dat men overigens in iets andere vorm al omstreeks 1930 in de geschriften van Copeland kan vinden) moet m.i. dan ook radicaal van de hand worden gewezen.

## ECONOMISCHE THEORIE EN EXTERNE EFFECTEN

Ik kom nu toe aan het tweede probleem, dat ik stelde, nl. wat wij in de economische theorie met de externe effecten in de consumptiesfeer aan moeten. Dat hier inderdaad een probleem ligt wordt duidelijk, wanneer we nog een ogenblik de grote menigvuldigheid van deze effecten op ons laten inwerken, en daarbij ook hun grote mate van grilligheid, onberekenbaarheid en onvoorzienbaarheid in oenschouw nemen. Vanwege hun essentiële gebondenheid aan het wisselend menselijk humeur is het vrijwel onmogelijk hier nog van gegeven subjectieve waarderingen uit te gaan. Wanneer men het toch zou doen, is elk daarop

gebaseerd voorstel tot reallocatie der bevredigingsmiddelen bij voorbaat geantiquieerd. De moeilijkheden nemen nog toe, wanneer men bedenkt, dat juist in de sfeer van de consumptie vaak *indirecte* effecten optreden. Het feit, dat uw vrouw haar mantelpak waardeloos vindt, omdat een ander hetzelfde pak bezit, kan uzelf, als derde, een doorn in het oog zijn. Ook dit onbehagen hoort in feite, naar de gebruikelijke begripsomschrijvingen, tot de externe effecten in de consumptiesfeer. Het zal weinig betoog behoeven dat zulke indirecte effecten — die met name ook sterk optreden ten aanzien van de inkomensverdeling en de herverdeling daarvan — het spreken over optimalisering van nuttigheden welhaast ogenblikkelijk doen verstommen. We zijn hier in de buurt van de Kaap Hoorn in de vaart van de welvaartstheorie.

Ik zou er op willen wijzen, dat wij aan deze onprettige situatie goeddeels ook zelf schuldig zijn. Zij vloeit namelijk voor een belangrijk deel voort uit de door onszelf gekozen begripsbepalingen en taakstellingen. Wij zijn het begrip „welvaart” zo volstrekt subjectivistisch gaan laden, dat we er inderdaad niet meer aan ontkomen om alle roerselen in iemands ziel economisch relevant te noemen, zodra ze maar in de verte met goederengebruik — hetzij van de man zelf, hetzij van anderen — te maken hebben. Vooral ten aanzien van de externe effecten in de consumptiesfeer is bij mij dan ook de twijfel gegroeid of wij met de volstrekt subjectivistische wending van de welvaartstheorie wel op de goede weg zijn. Misschien mag ik dit bij wijze van illustratie eens benaderen van de kant van de oorzaakelijkheidsvraag — een vraag, die mijns inziens ook voor een (in functionele betrekkingen denkende) welvaartstheorie haar betekenis als relevantie-criterium behoudt. Veronderstel, dat u aan uw huis een ronde regenpijp hebt en dat die regenpijp bij uw ene buurman elke morgen een lichte wreveld opwekt: hij vindt namelijk vierkante regenpijpen veel mooier. Uw andere buurman daarentegen is prettig gestemd, als hij uw regenpijp ziet: hij vindt deze namelijk een mooie grijze kleur hebben. Nu vraag ik u in gemoede: kan deze regenpijp van u als de economisch veroorzakende factor van deze, uiteenlopende lust- en onlustgevoelens worden aangemerkt? Ten hoogste vormen ze m.i. voor die gevoelens de *aanleiding*. Het lijkt mij toe, dat de *oorzaak* veeleer in de gesteldheid, het humeur en de persoonlijke smaak van de beide buurlieden te vinden is. Ik zou die psychische gevoelens van de beide buurlieden dan ook rustig economisch irrelevant willen noemen. En voor die constatering is mijns inziens nog meer reden, wanneer niet blijkt, dat uw regenpijp bij hen tot enigerlei economische beslissingen leidt, tot enigerlei geldvragende afweermaatregelen aanleiding geeft.

Maar zijn in deze opvatting dan niet in één klap alle zogenaamde externe effecten in de consumptiesfeer tot economisch irrelevant verklaard? Ik meen van niet; met name niet wanneer wij voor het wetenschappelijk constateren van die effecten aanknopen bij de al of niet sociale *bestemming* of *gerichtheid* van consumptiegoederen. Enkele zeer summiere kanttekeningen kunnen dit wellicht verduidelijken.

Het is nl. niet oninteressant om te constateren, dat er consumptiegoederen zijn, die reeds naar hun  *karakter*  een sociale functie bezitten. Duidelijke voorbeelden hiervan zijn bijv. het tennisracket en het telefoontoestel. Als consumptiegoed komen die pas tot hun bestemming in het sociale verkeer, dat hier respectievelijk bestaat in het met elkaar tennisspelen en het elkaar opbellen. Daarom kan men die goederen het beste *sociaal-complementaire* goederen noe-

men; ze veronderstellen als consumptiegoed een complementair goed bij andere subjecten. Ten aanzien van zulke goederen nu is het duidelijk, dat er inderdaad *economisch*-relevante externe effecten kunnen optreden. Die doen zich bijv. voor als uw kennissen ook telefoon aanschaffen — of hun eigen tennisracket verkopen. Daardoor stijgt, resp. vermindert de gebruikswaarde van de consumptiegoederen, die in uw eigen bezit zijn.

De tegenpool van deze sociaal-complementaire goederen wordt gevormd door de *sociaal-discomplementaire* goederen. Als duidelijkste voorbeeld zou ik hier de damesmode willen noemen: de introductie van nieuwe modellen is uitdrukkelijk mede bedoeld om bestaande modellen een deel van hun aantrekkelijkheid te doen verliezen. De mogelijkheid hiertoe is gegeven in het feit, dat de mode gericht is op het zich doen onderscheiden van anderen. Ook hier moet m.i. gezien het karakter van deze consumptiegoederen, van *economisch*-relevante externe effecten worden gesproken.

De winst van deze benadering van de externe effecten in de consumptiesfeer — die dus uitgaat van het karakter der bestaande consumptiegoederen en van hun al dan niet *aangelegd* zijn op het sociale verkeer — lijkt mij o.a. deze te zijn, dat hierdoor duidelijker de invloed van de economische groei op de persoonlijke welvaart kan worden gemarkeerd. Het is immers niet alleen zo dat de economische groei de technische kennis opstuwet, en daardoor steeds nieuwe sociaal-functionele goederen op het consumenten-repertoire kan plaatsen; daarnaast vergroot de economische groei ook de discretionaire koopkracht, die zich mede onder invloed van het reclame-verschijnsel in steeds sterkere mate richt op de aanschaf van consumptiegoederen van een sociaal-onderscheidende allure. Dit bewerkstelligt op zijn beurt, dat onder steeds meer consumptiegoederen een *mode*-basis wordt geschoven, wat de economisch-relevante „external diseconomies” in de samenleving dus steeds verder doet toenemen. De zwakte van de schakel tussen de productie voor de markt en het welzijn wordt hierdoor inderdaad steeds verder vergroot.

Ter complementering van het beeld moet nog worden opgemerkt, dat de sociale discomplementariteit van consumptiegoederen zich ook nog op een andere wijze uiten kan. Sociale discomplementariteit treedt nl. ook op, wanneer bepaalde consumptiegoederen door hun gebruik of verbruik beslag leggen op een beperkt natuurlijk milieu. De schoolvoorbeelden hiervan zijn stilte-dodende transistors en lucht-verontreinigende kolenhaarden. Ik ben geneigd te zeggen, dat ten aanzien van goederen als deze de economische relevantie van het externe effect met name haar intrede doet, wanneer dit effect anderen er toe brengt bepaalde afweermatregelen te nemen. Daarbij kunnen die „anderen” zowel de rechtstreeks getroffen zijn — die bijv. uitgaven doen voor geluidsisolatie en voor lucht-

verversing — als de overheid, die overeenkomstig haar eigen preferentieschaal uitgaven doet voor de strijd tegen de luchtverontreiniging; en bijv. recreatieterreinen aanlegt waar stilte heerst en nog frisse lucht aanwezig is.

Het interessante van deze groep van externe effecten in de consumptiesfeer is dat zij hun ontstaan danken aan een soort biljartrandeffect. Zij ontstaan immers, doordat het gebruik of verbruik van deze goederen een opvulling impliceert van de aanwezige natuurlijke milieufactoren. Hoe sterker deze opvulling tot aan de rand nadert, hoe sterker de terugslag is, die de schending van het natuurlijk milieu heeft op de economische disposities van de overheid en van de getroffen subjecten. In zulke omstandigheden is het, zoals we weten, soms in de lijn van het principe van de uitbreiding van de markt de overweging waard, een rente-heffing in te stellen. Rente is immers niets anders dan het economisch schuim, dat ontstaat wanneer de vloedgolven van bevolkings- en welvaartstoename worden opgestuwd tegen de randen van een economisch-gewaardeerd natuurlijk milieu. Naast of in plaats van zo'n rente-heffing kunnen door menselijke activiteit deze natuurlijke, begrenzende randen gelukkig ook verder worden opgeschoven; denk bijv. aan de aanleg van recreatieterreinen en waterzuiveringsinstallaties. Zulke maatregelen, die een zekere elasticiteit geven aan de bedreigde milieufactoren, maken dat de productie van goederen voor de markt minder snel een bedreiging vormt voor andere facetten van het menselijk welzijn.

Tot slot nog een enkele opmerking over de externe effecten rond de inkomensverdeling. Uit het voorgaande zal wellicht reeds duidelijk zijn geworden, dat de jaloezie van de ene inkomensbezitter ten opzichte van de ander mij niet als een economisch-relevant extern effect voorkomt; ook hier gaat het immers om een (uit iemands hart min of meer spontaan geboren) psychische ervaring, waarvoor het inkomen van de ander ten hoogste een aanleiding, maar geen eigenlijke oorzaak vormt. Toch wil ook dit niet zeggen, dat er ten aanzien van de inkomensverschillen niet van economisch-relevante externe effecten gesproken zou kunnen worden. Want het feit, dat A meer inkomen heeft dan B zal in een volkshuishouding als de onze er welhaast automatisch toe leiden, dat A zijn meerdere discretionaire koopkracht gebruikt om zich consumptief van B te onderscheiden, wat B in het sociale vlak op een vermindering van de gebruiks- en de ruilwaarde van zijn eigen consumptiegoederen komt te staan. Langs deze meer indirecte weg hebben inkomensverschillen dan ook stellig repercussies op het welvaarts optimum in een samenleving. Daarbij zal duidelijk zijn, dat dit ook en juist op mondiaal niveau een belangwekkend gegeven is: want het betekent, dat bij een gelijkblijvende *welvaarts* kloof tussen Noord en Zuid de *welstandskloof* alleen maar kan toenemen.

B. Goudzwaard



(I.M.)

# De kosten van economische groei en het Nederlandse groeibeleid

*The New Statesman* schreef na het verschijnen van *The Costs of Economic Growth*: „Hoewel Dr. Mishan het punt zelf niet naar voren brengt, schijnt het boek de elementen voor een aantrekkelijke politiek voor een partij van Links te bevatten”. U kunt zich voorstellen, dat ik met meer dan gewone belangstelling *The Costs of Economic Growth* ben gaan lezen. Wie weet, was ik de bijbel van de progressieve concentratie op het spoor. Na lezing vond ik toch, dat de vlinderdunne brochure, die in 1963 onder de titel *Om de kwaliteit van het bestaan* verscheen, gelijksoortige elementen, maar een meer consistente economische politiek bevatte dan Mishan's guerilla tegen de groei-god.

Natuurlijk vertonen de denkbeelden van Mishan, met name zijn verzet tegen de economische groei als zodanig, verwantschap met een stroming, die vrijwel steeds in de socialistische beweging aanwezig is geweest. Het sociaal-anarchisme heeft zich gekenmerkt door afkeer van materiële vooruitgang. In een bepaalde periode heeft Henriëtte Roland Holst zich tot tolk van deze gedachten gemaakt. Kenmerk van het kapitalisme is het streven naar macht en rijkdom, kenmerk van het socialisme is de overwinning van de winzucht en het bereiken van innerlijke vrijheid. Materiële vooruitgang staat deze vrijheid in de weg. Daartegenover is de georganiseerde sociaal-democratie opgekomen voor een andere maatschappelijke organisatie en voor materiële lotsverbetering. Niet ten onrechte is er in de discussie rondom de nadelen van de economische groei aan herinnerd, dat in het Westen het omhoog schuiven van economische groei in de waardenhiërarchie niet zonder de invloed van de planeconomie en de jacht op hoge groeicijfers in de communistische landen plaatsvond. Trouwens aan het begin van die ontwikkeling staat de uitspraak van Lenin na de oktoberrevolutie over socialisme, hetwelk zou bestaan uit arbeidsraden en elektrificatie.

Als ik nog even voortga als iemand die zich verbonden weet met de democratisch-socialistische traditie, dan meen ik, dat in het streven naar materiële lotsverbetering een drietal voorbehouden met betrekking tot de groeidoelstelling kunnen worden onderkend. Voorbehouden, die bij Mishan als vondsten terugkeren. Ten eerste is er van oudsher het protest tegen het onbeperkt opofferen van menselijk welzijn aan vergroting van de produktie, m.a.w. de sociale kosten van de produktie dienen in de beschouwing te worden betrokken. Ten tweede is er het afwijzen van de consumptievrijheid als uitgangspunt van de vrije markteconomie. Er is een streven naar afremmen van het gebruik van weeldegoederen en van de „conspicuous consumption” in de zin van Veblen. Dit uiteraard in nauwe samenhang met het verzet tegen de ongelijke inkomens- en vermogensverdeling. Ten derde is er de afkeer van de mentaliteit van de naar onbeperkte groei strevende maatschappij. „The acquisitive society”, de schraperige maatschappij, heeft

Tawney dit type samenleving in een onvolprezen analyse nu bijna een halve eeuw geleden genoemd.

## DE WETGEVER EN DE GRENZEN VAN DE GROEI

Ik ga op deze achtergronden ietwat uitvoerig in, omdat ik meen dat het juist een gebrek aan historische zin voor de kritische invloed van socialistische denkbeelden op de ontwikkelingsgang van het kapitalisme is, die Mishan de wezenlijke problematiek uit het oog doet verliezen. Zijn suggestie alsof in het moderne industrialisme onbeperkte, maximale groei de doelstelling zou zijn, is namelijk niet houdbaar. Het is met name het ingrijpen van de wetgever geweest, die de economische groei binnen zekere grenzen heeft bedwongen en allerlei sociale kosten van het productieproces aan de particuliere onderneming in rekening heeft gebracht. Dat is een lang proces geweest. Aan het begin staat het verbod van kinderarbeid en de arbeidswetgeving, die de ondernemer geleidelijk dwong voorzieningen te treffen ter beveiliging van zijn werknemers.

Maar héél de sociale verzekeringswetgeving, waarin de onderneming ten dele bijdraagt in de kosten van levensonderhoud van de werknemer als hij niet of niet meer werken kan, is een voorbeeld van het althans gedeeltelijk in rekening brengen aan de onderneming van de sociale kosten, die door de produktie worden veroorzaakt. Verkorting van de arbeidsduur, beperkende regelingen voor ploegenarbeid, de beperkingen van de hinderwet en van de gemeentelijke bouwverordeningen zijn even zovele voorbeelden van beperkingen van een maximale groei, die de kostprijs voor de onderneming hebben verhoogd. De onderneming betaalt via een matige vennootschapsbelasting en een redelijk hoge inkomstenbelasting opnieuw een deel van de kosten van complementaire voorzieningen, die zij aan de gemeenschap veroorzaakt.

Er is dus van een onbegrensde, maximale groei geen sprake. Wel is er alle aanleiding tot een fundamentele herwaardering van de wijze, waarop de sociale kosten van de economische groei in het groeibeleid tot gelding worden gebracht. Deze aanleiding ligt in grote veranderingen in de technologie, het oprukken van de procesindustrie, de aanslag op vroeger vrije goederen als zuiver water, lucht, stilte. De vraag is of de onderneming voldoende wordt belast voor de maatschappelijke nadelen, die zij veroorzaakt en hoe deze nadelen aan de onderneming in rekening kunnen worden gebracht.

Op dit punt nu, meen ik dat wij in ons land ernstig tekort schieten en dat Mishan verschillende keren in de roos schiet. Er is onder economen min of meer overeenstemming dat de produktie zou moeten worden belast met de maatschappelijke kosten, die ze veroorzaakt, opdat de prijzen

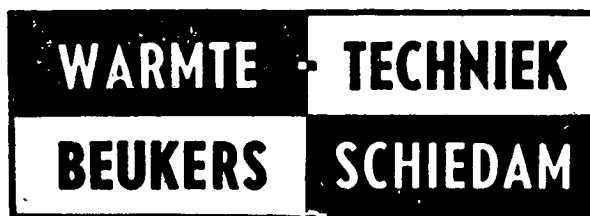


een zuivere afspiegeling zullen vormen van het maatschappelijk nut en de maatschappelijke kosten. Dat is trouwens ook te vinden in de *Nota inzake groei en structuur van onze economie*, waar op verschillende plaatsen gepleit wordt voor het toepassen van maatschappelijke-kostenrekening in het kader van de middellange-termijnplanning.

De vraag is hoe. Zoals reeds werd aangeduid, heeft de wetgever, waar het de bescherming gold van de belangen van de werknemers via arbeidswetgeving, sociale verzekerings- en gezondheidswetgeving evenwichtsscheppend gewerkt. De gedachte, dat door een wet op leefbaarheidsrechten, waarbij burgers compensatie-aanspraken worden verschaft, het vraagstuk van de groeikosten kan worden opgelost en misallocatie voorkomen, deel ik — met vele anderen — niet. Meer perspectief biedt wetgeving die de externe nadelen, die bedrijven veroorzaken, aan strenge banden legt. Het effect is gelijk: de wetgeving zal de kosten van de productie verhogen en de allocatie recht trekken. We hebben in ons land op dit gebied een schrikbarende achterstand. Het wetsontwerp tegen de verontreiniging van oppervlaktewater bevat gelijk bekend een regeling, waarbij bedrijven gedwongen kunnen worden bij te dragen in de kosten van bestrijding van waterverontreiniging. Het is zeker geen afdoende regeling uit een oogpunt van de bescherming van leefbaarheidsrechten. Dat komt omdat we vele jaren het vuile water over Gods akker hebben laten lopen en veel water in Nederland vergiftigd is en stinkt.

Reeds jaren wordt gewerkt aan een wet op de luchtverontreiniging en de wering van stank. Tot dusver zonder resultaat. Ik meende, dat de ervaringen opgedaan met de vestiging van Mobil Oil in het Noordzeekanaalgebied een goede leerschool hadden geboden voor een wettelijke regeling. Daar zijn immers — bij mijn weten — voor het eerst op deze schaal met vereende krachten leefbaarheidsrechten afgedwongen. Deze betroffen zowel de constructie van de installatie, de toegestane emissie van  $SO_2$  als het op kosten van dit bedrijf doen graven van een afwateringskanaal. Deze voorzieningen zijn het bedrijf naar ruwe schatting op 10 à 15 pCt. additionele investeringskosten komen te staan. Of ze „afdoende” zullen blijken, moet worden afgewacht. Afdoende is in dit verband trouwens een variabel begrip. Het is de norm, die een gemeenschap in wisselende omstandigheden zichzelf stelt. Hoe was het mogelijk, dat deze voorzieningen tot stand kwamen? Zeker, er was bereidheid iets te doen bij alle betrokkenen. Maar ik betwijfel of Amsterdam alleen bij machte zou zijn geweest deze voorzieningen af te dwingen. In dit geval was echter de medewerking van de provincie nodig in verband met streekplanaspecten en van het Rijk in verband met de aanleg en financiering van een pijpleiding van de Nieuwe Waterweg naar het Noordzeekanaal. Daarmee raak ik aan één van de kernpunten van het vraagstuk van het door de overheid in rekening brengen aan bedrijven van de sociale lasten, die zij veroorzaken. Dat kan alleen op basis van een voor allen geldende nationale wetgeving. Een gemeentebestuur op z'n eentje staat vrijwel machteloos.

Twee voorbeelden uit Amsterdam. Enkele jaren geleden werd op grond van de gemeentelijke bouwverordening een regeling getroffen, waarbij een eigenaar die woonruimte wenste te veranderen in bedrijfsruimte, daarvoor een bepaald bedrag in de gemeentekas moest storten. Een zinnige en doeltreffende maatregel uit een oogpunt van sociale-kostenrekening. Een bedrijfsruimte bezorgt meer verkeer en meer kosten aan de gemeente, meer last ook aan de burens en daarom dient dus meer betaald. De regeling overleefde verschillende gerechtelijke procedures, maar was



(I.M.)

weinig effectief bij het bestaan van concurrentie van gemeenten zonder een dergelijke regeling.

Een tweede voorbeeld. In Amsterdam is geruime tijd gewerkt aan de voorbereiding van een regeling, die erin voorzagt dat bij nieuwbouw van bedrijven en kantoren deze een bepaald bedrag in de gemeentekas moesten storten voor zover ze niet op eigen terrein voorzagen in parkeerruimte voor een redelijk deel van de auto's die deze bedrijven zouden aantrekken. Opnieuw een staaltje van juiste sociale-kostenrekening: bedrijfsvestiging betekent de noodzaak van parkeerruimte. Als de bedrijven er zelf niet voor zorgen, moet de gemeente het doen en dat behoren de kostenverwekkers te betalen. Deze regeling is, naar ik meen, evenzeer stukgelopen op de onmacht van een gemeente om sociale kosten te calculeren als andere dat niet doen.

Sociale-kostenrekening is op grote schaal gewenst, mogelijk en uitvoerbaar, mits ze berust op nationale wetgeving. Dat geldt in het bijzonder voor het gemotoriseerde verkeer. Parijs kon zich — in z'n betrekkelijke monopoliepositie — reeds vroeg in de ontwikkeling van de motorisering vérgaande beperkende bepalingen voor het zware vrachtvervoer veroorloven. In onze binnensteden is het niet of nauwelijks gelukt als gevolg van het ontbreken van enige overkoepelende regeling. Dat brengt mij tot een enkele opmerking over één van de belangrijkste aspecten van het Nederlandse groeibeeld en wel de sociale-kostenrekening van het wegverkeer.

Mishan vuurt hier zijn giftigste pijlen af. Hij legt direct verband tussen de ongeremde wijze, waarop tegen te lage kosten de auto over ons heen gekomen is en de ontwrichting van onze steden. Voor Mishan is de auto in het algemeen de vijand. Voor mij niet. Ik heb hier enig recht van spreken, want ik heb vele jaren terug al eens betoogd, dat de culturele voordelen van de auto, voor de recreatie en voor de gezinsintegratie moeilijk te overschatten zijn. Maar ook zonder de auto als vijand te zien en met erkenning van het arbitraire karakter van dergelijke calculaties, geloof ik er niets van, dat de uitgaven van Rijk en gemeenten t.b.v. het verkeer ongeveer in evenwicht zijn met de belastingen, die het verkeer opbrengt. Want — en nu spreken mijn bevindingen als lid van het bestuur van een vrij grote gemeente mee — het valt niet te loochenen dat de massale groei van het autogebruik onze steden uit hun voegen heeft gewrikt. Leven met de auto — en het aantal zal nog

verdrievoudigen onder het huidige prijzenstelsel — vereist de vrijwel totale reconstructie van onze steden. En daar zijn miljarden mee gemoeid. Eén illustratie. De Amsterdamse gemeenteraad gaat binnenkort beslissen over de aanleg van een metro: kosten ongeveer drie miljard. Als de raad verstandig is, doet ze het. Maar waarom is deze enorme investering nodig? Om de tram van de straat te halen en de auto's althans het voortbewegen buiten de spits mogelijk te maken. Om te voorkomen dat een historische binnenstad in een periode, waarin het vervoer per auto een belangrijk wapen is in de economische concurrentie, het loodje legt.

### EEN CONSEQUENTE SOCIALE-KOSTENCALCULATIE IS NODIG

Sprekend over het behoud en de reconstructie van onze steden en de mogelijkheid, die tot een goed eind te brengen, moet ik nadrukkelijk op één aspect wijzen. Het gehele vraagstuk van de sociale-kostencalculatie is juist voor het gemeentelijk beleid van vitaal belang, omdat het immers de gemeentelijke overheid is, die in eerste aanleg met de gevolgen van de groei voor het milieu te maken krijgt. Het komt mij voor, dat toepassing van sociale-kostencalculatie onuitvoerbaar blijft, indien de gemeente niet de stedelijke bouwgrond in eigendom verwerft. Juist het erfpachtstelsel schept een goede mogelijkheid om bedrijven voortdurend te confronteren met de sociale kosten, die zij veroorzaken. In Amsterdam werkt het erfpachtstelsel sinds driekwart eeuw goed. Maar het heeft altijd onder de druk gestaan van het feit, dat het slechts voor een deel van de bouwgrond in de gemeente gold, en van het ontbreken van gemeentelijke grondeigendom in aangrenzende en andere vrij grote gemeenten.

Een landelijke regeling van stedelijke grondverwerving en grondbeheer zie ik als een belangrijke voorwaarde tot het in rekening brengen aan ondernemingen van de sociale kosten, die zij veroorzaken. Het wetsontwerp-Samkalden tot herziening van de waarderingsvorm in de onteigeningswet beoogde mede de voorwaarde daartoe te scheppen. Het intrekken van dit wetsontwerp door het huidige kabinet beschouw ik als één van de meest regressieve daden van dit kabinet. Overigens zou het logische complement van gemeentelijke grondverwerving zijn een verbod van verkoop van eenmaal verworven grond en een uniformering van de voorwaarden waaronder grond wordt uitgegeven, m.a.w. een landelijk erfpachtstelsel met tariefdifferentiatie.

Zoals landelijke regelingen nodig zijn om tot verantwoorde toerekening te komen binnen de sfeer van de lagere publiekrechtelijke lichamen, zo zijn internationale en voorop Europese regelingen nodig om tot een bevredigende bescherming te komen t.a.v. de externe nadelen van grote economische eenheden, die aan internationale mededinging blootstaan. Een goed voorbeeld is de lawaaihinder van Schiphol. Daargelaten de vraag of bij desituering van Schiphol voldoende rekening is gehouden met de snelle komst van de straalvliegtuigen, is het buiten kijf dat een bedrijf als Schiphol in ligging, outillage en toegestane lawaaimaxima zeer gevoelig is voor internationale concurrentie. Tegengaan van lawaaihinder vraagt dus een overeenkomst tussen de grote West-Europese luchthavens met betrekking tot hun externe effecten. Dergelijke overeenkomsten zijn nog niet in zicht. Integendeel, er is in West-Europa tussen havens, luchthavens, staalbedrijven en meerdere projecten, waarbij niet uitsluitend economische motieven een rol spelen, een harde

concurrentiestrijd gaande. In die strijd proberen ondernemingen zoveel mogelijk kosten op de gemeenschap af te wentelen en die gemeenschap is dikwijls maar al te graag bereid de helpende hand te reiken, ter wille van de werkgelegenheid en met de hoop, dat alles wat nu beneden sociale kostprijs wordt weggegeven, later met rente en interest zal terugvloeien. En intussen knippen we de neus een beetje toe, stoppen de oren van tijd tot tijd dicht en slikken dapper de gevolgen van de kostprijsvervalsing door de keel.

Trekken we een voorlopige conclusie: consequente toepassing van sociale-kostencalculatie zal leiden tot verhoging van de kostprijs van bedrijven met belangrijke externe nadelen, zal de groei van deze bedrijven afremmen, kan de groei in termen van nationaal inkomen per hoofd verminderen en kan in een open economie als de onze nadelige werkgelegenheidseffecten hebben. Of we dat willen is een politieke keuze. Een kwestie van afweging van het tempo van materiële vooruitgang tegen herstel en behoud van de leefbaarheid.

T.a.v. een aantal keuzemogelijkheden heb ik geen twijfel. Zo aanvaard ik dat de totstandkoming van een stringente wetgeving op de verontreiniging van lucht, water en bodem een zekere afremmende werking op de groei, zoals wij die nu plegen te meten, zal hebben. Zo aanvaard ik, dat we terwille van de ontwikkeling van de regio's, ik denk aan Limburg en het Noorden, iets van het tempo van onze nationale groei prijsgeven. In beide gebieden is én de werkgelegenheid én de sociaal-culturele spankracht van het gewest in geding. Zo aanvaard ik ook, dat terwille van de opvoering van de ontwikkelingshulp eventueel enige vertraging in de groei optreedt.

Op langere termijn beschouwd meen ik, dat in Nederland een consequente sociale-kostencalculatie nodig is. Ze zal moeten worden toegepast met één oog permanent gericht op het werkgelegenheidseffect. In dit verband kan de vraag niet worden ontgaan, in hoeverre de technologische ontwikkeling op wat langere duur gezien tot uitstoting van ongeschoolden en eenzijdig geschoolden gaat leiden. Toepassing van sociale-kostencalculatie zou — wanneer dit dreigt — naar mijn mening vergen, dat het arbeid vervangende bedrijf belast wordt met onderhouds- en herscholingskosten van elders te plaatsen werknemers. Het kan het tempo van toepassing van technologische vooruitgang afremmen en de groei drukken, maar het kan evenals arbeidstijdverkorting de uitdrukking zijn van het welzijn, dat we boven de groeimaxima stellen.

Een enkele opmerking over de aanval, die Mishan richt op de soevereiniteit van de consument als regulator van de economische groei. Mishan ziet vermindering van de groei niet als een ernstig probleem, want veel van de massaconsumptiegoederen, die de groei binnen het bereik van velen heeft gebracht ziet hij als zinloze beuzelarijen. Dat is een nogal arrogant standpunt, voor zover het voorbijgaat aan de vergroting van menselijke keuzevrijheid, die met de groei van de consumptie gepaard is gegaan. Er staat wel tegenover dat een flink deel van de produktie uitsluitend voorziet in door het bedrijfsleven met veel kunst- en vliegwerk geschapen behoeften.

Het paradoxale van de situatie, waarin de consument zich bevindt is dat de veelheid van keuzemogelijkheden, van variëteiten en substituten hem de uitoefening van zijn keuzevrijheid belemmert. Terwijl de consument door allereerste marktanalytische telescopen wordt begluurd beschikt hij zelf niet over de meest primitieve apparatuur

om zijn tegenpartij te observeren. De werking van het niet geringe apparaat van sales-promotion en reclamecampagnes vraagt dringend om toetsing. In de *Nota inzake groei en structuur van onze economie* is in dit verband het voor-nemen van de toenmalige minister kenbaar gemaakt om aan enkele onafhankelijke deskundigen een opdracht te verstrekken voor een onderzoek naar de kosten van de reclame en de prijsverhogende invloed die daarvan kan uitgaan enerzijds en de informatieve betekenis van de reclame voor de consument anderzijds. Ik betreurt het dat een dergelijke opdracht niet is verstrekt.

Maken we de balans op. In het Nederlandse groeibeleid is bewust en onbewust op allerlei wijze met de externe effecten van economische groei rekening gehouden. Dat is gebeurd via de sociale wetgeving, de Hinderwet, de bouwverordeningen, de wetgeving op de ruimtelijke ordening. De bewuste beïnvloeding van de structuur van onze economie, zoals die in de Nota uit 1966 naar voren komt, is bedoeld als een reële bijdrage tot beperking van externe nadelen. Dat geldt met name voor het regionale beleid. Het met economische offers tot ontwikkeling brengen van buiten de economische golfstroom gelegen delen van het land is immers een bewuste keuze voor het inbouwen van welzijnselementen in de groeidoelstelling. Ruimtelijke ordening en groeibeleid gaan hier hand in hand.

#### KRITISCHER HANTERING VAN DE GROEINORM GEWENST

Hoewel het besef van de sociale kosten van de groei dus niet vreemd is aan het Nederlandse groeibeleid, is er alle aanleiding om tot een kritischer hantering van de groeिनorm te komen. Daartoe moet het begrip nationaal inkomen uit de nationale rekeningen onder het röntgenapparaat worden gelegd. De voorzieningen ten behoeve van de 300.000 verkeersongevallen op de openbare weg per jaar, die in de statistiek een niet onbelangrijk deel van onze welvaartsgroei manifesteren, kunnen als voorbeeld dienen. Nodig is een consequent toegepaste sociale-kosten-calcuatie van bedrijfsvestiging en bedrijfsuitbreiding. Over de wijze waarop dit zou kunnen gebeuren en de elementen die daarbij in rekening dienen te worden gebracht, heb ik een en ander gezegd. Het zal u niet verwonderen, dat ik tot deze elementen ook reken een gelijkmatiger verdeling van inkomens en vermogens, ook wanneer dit zou leiden tot enige druk op de spaarquote en daarmee op de maximale groei.

Het vraagstuk van toepassing van de sociale-kosten-calcuatie kan niet worden losgezien van de organisatie van de economische beslissingen, met name van de investeringsbeslissingen in onze economie. Het zijn vooral de milieuverontreiniging, de verkeerscongestie en de regionaal ongelijke groei, die het zicht hebben gegeven op de latente spanning tussen maatschappelijke en sociaal-economische rentabiliteit. Die spanning kan worden opgeheven door dwingende voorschriften van de wetgever, met name op basis van de Wet op de ruimtelijke ordening en van de zo achtergebleven en dringend nodige wetgeving ter bescherming van het milieu. Maar de wet kan niet alles. Zij kan verbieden, maar nauwelijks stimuleren.

Het is tegen deze achtergrond, dat in het in 1959 verschenen rapport van de Wiardi Beckman Stichting *Hervorming van de onderneming* een pleidooi is gevoerd voor de aanvulling van de raden van commissarissen van grote ondernemingen met commissarissen algemeen belang. Het zou de specifieke taak van deze commissarissen zijn om

# onroerend goed

- beheer
- beoordeling van bouwplannen
- controle op uitvoering
- advies bij koop en bouw



MAATSCHAPPIJ VOOR  
KAPITAALSGOEDEREN N.V.

Keizersgracht 634-Amsterdam-C. Telefoon 020-237133

(I.M.)

op te komen voor de sociale-kosten-calcuatie en de presentatie van de externe voor- en nadelen van ondernemingsbeslissingen. Het behoeft nauwelijks betoog, dat naar het mij voorkomt deze gedachte in het licht van de gestegen belangstelling voor de externe effecten nieuwe actualiteit heeft gekregen. Ik ben mij intussen bewust, dat veranderingen in de allocatie, die het gevolg zullen zijn van een consequente toepassing van sociale-kosten-calcuatie in de Nederlandse economie slechts met omzichtigheid kunnen worden aangebracht, wil de doelstelling van volledige werkgelegenheid niet in het gedrang komen. Ons land maakt deel uit van de Westerse economie en staat daarin aan alle weer en wind bloot. Deze Westerse economie vertoont grote defecten. Ze besteedt meer voor ruimtevaart dan voor ontwikkelingshulp. Ze kent grootscheepse verspilling, bijv. in de auto-industrie, naast schrikbarende armoedegebieden. Ze is gevangen in een wedloop in de toepassing van technologische ontwikkelingen — zie de supersonische luchtvaart — en accepteert tegelijk ernstige tekorten in zijn sociale diensten.

Ik beschouw de roep om re-allocatie van produktieve krachten op grond van maatschappelijke kosten en nut als een gemotiveerd protest tegen deze situatie. Het zal u niet verwonderen dat ik met Tinbergen oplossingen alleen voor mogelijk houd, indien de gemeenschap meer dan nu het geval is, gaat beslissen over de aanwending van de produktiemiddelen, van grond, kapitaal en arbeid, en daarmee over wat, waar en hoe geproduceerd zal worden. Daar ligt de essentie van de economische politiek. De aanval op de groeidoelstelling als zodanig leidt gemakkelijk van deze hoofdzaak af. Verbetering van het materiële voorzieningspeil is terecht nagestreefd en moeten we blijven nastreven. De veranderingen, die twee industriële revoluties tot stand hebben gebracht, kunnen niet ongedaan worden gemaakt. De mensen zijn naar de stad getrokken en een geürbaniseerde samenleving kan alleen in stand blijven als zij zich voortdurend vernieuwt. En vernieuwing vooronderstelt groei. Het proces is onomkeerbaar. Het blijft waar, dat we groei nodig hebben om de gevolgen van de groei op te vangen. De Nota concludeerde „dat er aanleiding is in de komende periode te streven naar een hoog groeitempo”. Ik onderschrijf die conclusie na mij opnieuw rekenschap te hebben gegeven van de kosten van de economische groei. Ik voeg er alleen aan toe dat de kosten van de groei wel volledig betaald moeten worden door de veroorzakers van de kosten.

J. M. den Uyl

# Mishan, Heertje, Goudzwaard en de externe effecten \*

Aangezien de meningen van de heren Prof. Mr. J. M. Polak, Prof. Dr. L. J. Zimmerman, Ir. J. A. Beukers, Drs. S. E. Pronk en Drs. J. M. den Uyl over de externe effecten zoals deze tijdens de Economen Conferentie in hun inleidingen en in de forumdiscussie zijn gebleken, reeds elders in dit nummer weergegeven zijn, zal ik mij hieronder beperken tot de inleidingen van Dr. E. J. Mishan, Prof. Dr. A. Heertje en Drs. B. Goudzwaard, welke in dit nummer zijn opgenomen en waarnaar ik steeds zal verwijzen. Allereerst zullen de theoretische opvattingen vermeld worden. Daarna zal ik ingaan op de wederzijdse verschillen en overeenkomsten.

## DE OPVATTINGEN VAN MISHAN, HEERTJE EN GOUDZWAARD

*Mishan* stelt dat de liberale rechtvaardiging van een goed prijssysteem is, dat het mensen in staat stelt om tussen individuele goederen te kiezen, en wel tegen aanbiedingsprijzen die de kosten van de reële middelen aangeven. Als „bads” (i.t.t. „goods”) óók geproduceerd worden, vereist een symmetrische redenering een prijssysteem waarbij men kan kiezen hoeveel van de „bads” men tegen de geldende prijs wil nemen; in de aanbiedingsprijs is dan tevens de „extra” winst begrepen die ontstaat doordat de producent geen vergoeding betaalt voor de door hem veroorzaakte „external diseconomies”. Aangezien de „bads” echter opgedrongen worden, kan men niet zeggen dat het aantal keuzemogelijkheden toeneemt, bij een vergroting van de productie. De meeste „bads” zijn collectieve „bads”. Dit heeft tot gevolg dat het „gewone” marktmechanisme deze problemen niet kan oplossen; om toch tot een oplossing te komen, introduceert Mishan zijn „amenity rights”. Als andere mogelijkheden om „spillover” effecten te bestrijden noemt Mishan: belastingheffing, regulering en controle. Deze maatregelen zijn volgens hem vaak kostbaar en werken bureaucratie in de hand.

*Heertje* wil de plaats aangeven die de uiteenzettingen van Mishan in de economische theorie innemen. Daartoe bespreekt hij de begrippen welvaart, welzijn en groei. „Welvaart in subjectivistische zin” wordt beïnvloed door elke handeling die omgang met schaarse middelen met het oog op de behoeftenbevrediging met zich brengt. Handelingen, die niet gepaard gaan met een beslag op schaarse middelen maar wel bijdragen tot het geluk van de mens, rekent Heertje tot het welzijn. Groei wordt in het algemeen gedefinieerd als het opvoeren van de productie per hoofd. Heertje wil dit begrip echter „subjectiveren in de richting van het formele welvaartsbegrip”. Door gebruik te maken van het aldus gedefinieerde begrip welvaart kunnen onderwerpen als luchtverontreiniging en geluidshinder binnen de economie behandeld worden. Het belangrijkste punt in de discussie over de kosten van economische groei bestaat volgens Heertje uit een analyse van het beslissingsproces met betrekking tot het omgaan met schaarse middelen; dit wordt beïnvloed door de preferenties. Heertje onderscheidt individuele preferenties, collectieve preferenties

(bijv. pressiegroepen) en overheidspreferenties die de allocatie beïnvloeden. Om deze tot uitdrukking te brengen wil hij het traditionele marktbegrip verruimen, zodat het ook collectieve vraag en aanbod omvat. De kernvraag hierbij is, hoe de voorkeuren tot uitdrukking moeten komen; anderzijds moet beslist worden over de uitvoering van de productieprogramma's. Heertje pleit voor een coördinerend en intensief overleg tussen overheid, bedrijfsleven en consumentenorganisaties. Het fundament moet zijn een overzicht van zowel de op geld waardebare als de niet op geld waardebare, maar wel kwantitatieve gevolgen, en de kwalitatieve gevolgen van economische maatregelen.

*Goudzwaard* beperkt zich tot de externe effecten in de *consumptieve sfeer*. Volgens hem is het door het wisselend humeur van de mens „onmogelijk van gegeven subjectieve waarderungen uit te gaan”. Bovendien zijn er indirecte effecten doordat derden erbij betrokken zijn; „dit doet het spreken over optimalisering van nuttigheden welhaast ogenblikkelijk verstommen”. Bovenstaande wil nog niet zeggen, dat er bij „external (dis)economies” geen economisch relevante effecten kunnen optreden. Goudzwaard gaat uit van het karakter van de consumptiegoederen en onderscheidt dan goederen met een sociale complementariteit en goederen met een sociale discomplementariteit, waarbij economisch relevante externe effecten kunnen optreden. Tot de goederen met een sociale discomplementariteit rekent hij ook het „beperkte natuurlijk milieu”; er is dan sprake van economische relevantie wanneer deze effecten ertoe leiden dat anderen (waaronder bijv. de overheid) bepaalde afweermaatregelen nemen. Volgens Goudzwaard kan er in het geval van een „beperkt natuurlijk milieu” aanleiding zijn tot rent-heffing. Ook zouden de „natuurlijke begrenzen randen verder (kunnen) worden opgeschoven”.

## VERGELIJKING VAN DRIE OPVATTINGEN

De analyses van Heertje en Goudzwaard zijn meer omvattend dan de analyse van Mishan; immers, terwijl Mishan zich hoofdzakelijk beperkt tot de „bads”, omvatten de analyses van Heertje en Goudzwaard ook de „goods”. Heertje maakt in hoofdzaak een onderscheid tussen de verschillende voorkeuren (individuele, collectieve en overheidspreferenties), terwijl het onderscheid bij Goudzwaard gebaseerd is op de goederen waarbij relevante externe effecten kunnen optreden (goederen met een sociale complementariteit of discomplementariteit). Uit het feit dat Heertje naast individuele preferenties ook collectieve preferenties onderscheidt, zou men kunnen afleiden dat de collectieve preferenties anders gestructureerd zijn dan het

\* Schrijver dezes is zeer erkentelijk voor de waardevolle opmerkingen die de heren Drs. W. Siddré en A. S. W. de Vries bij het schrijven van dit artikel hebben gemaakt.

„totaal” van de individuele preferenties, of dat de wensen die uit deze preferenties voortkomen uiteenlopende mogelijkheden van realisatie hebben.

Zowel bij Mishan, Heertje als Goudzwaard is het marktmechanisme niet in staat een juiste allocatie te doen plaatsvinden; bij Mishan niet om de „bads” in overeenstemming met de voorkeuren te verdelen; bij Heertje niet om de verschillende preferenties tot uitdrukking te brengen; en bij Goudzwaard niet om de relevante „external diseconomies” én „economies” in overeenstemming met de voorkeuren te verdelen. Terwijl dus wat betreft de aard van de problemen een grote mate van overeenstemming bestaat, liggen de verschillen grotendeels in de oplossingen die gekozen worden. Hierop wordt in de volgende paragraaf ingegaan.

Bij Heertje komt de economie er alleen aan te pas als er sprake is van aanwending van schaarse middelen. Bij Goudzwaard is er bij de externe effecten sprake van relevantie bij goederen met een sociale complementariteit of discomplementariteit; in het geval van een „beperkt natuurlijk milieu” alleen als deze effecten er anderen toe brengen bepaalde afweermaatregelen te nemen. Heertje geeft dus een richtlijn voor de economische relevantie van menselijk handelen; Goudzwaard doet dit alleen t.a.v. de externe effecten. Uit de voorbeelden die Goudzwaard geeft bij de afweermaatregelen tegen de beperking van het natuurlijk milieu blijkt, dat ook Goudzwaard denkt aan maatregelen die beslag leggen op schaarse middelen. Ook externe effecten bij goederen die sociaal complementair of discomplementair zijn, hebben gevolgen voor het beslag leggen op schaarse middelen. Volgens Heertje bakent Mishan „het economisch facet van het handelen” niet af van andere aspecten van het menselijk gedrag. Uit de forum-discussie is gebleken, dat Mishan dit ook niet wil; welvaart en welzijn wil hij niet onderscheiden omdat activiteiten die nu „non economic” zijn, morgen „economic” kunnen zijn<sup>1)</sup>. Mishan beredeneert bijna al zijn voorstellen met het argument dat er verbetering van het welvaartsoptimum van Pareto mogelijk is. Ook zijn voorstel om in enige gevallen een verbod uit te laten vaardigen zonder de mogelijkheid om hieraan door compensatiebetalingen te ontkomen, baseert hij op het feit, dat er potentiële economische verbeteringen zijn.

## OPLOSSING VAN DE GESTELDE PROBLEMEN

Mishan lost zijn probleem op door het legaliseren van leefbaarheidsrechten en de instelling van „separate facilities”. Andere mogelijkheden wijst hij — zoals wij reeds zagen — als te kostbaar en bureaucratisch van de hand.

Bij Heertje gaat het er vooral om de problemen in een breder kader te plaatsen. Hoe de verschillende preferenties tot uitdrukking moeten komen en hoe het beslissingsproces plaats moet vinden, wordt door hem echter niet aangegeven. Omtrent „the logic of collective action” zal nog verdere research nodig zijn (zie bijv. het gelijknamige boek van M. Olson).

Goudzwaard suggereert vanwege het „beperkte natuurlijk milieu” het instellen van een rent-heffing, hetgeen overeenkomt met Mishan’s compensatiebetalingen voortvloeiend uit de „amenity rights”. Als andere oplossing ziet hij de mogelijkheid om het „natuurlijk milieu” uit te breiden, bijv. door aanleg van recreatieterreinen, aanbrengen van zuiveringsinstallaties. Deze laatste oplossing zou men kunnen vergelijken met Mishan’s totale verbod (dus zonder mogelijkheid van compensatie) of andere regulering, waarbij de industrieën gedwongen worden maat-

regelen toe te passen om de „external diseconomies” op te heffen; ook zouden de maatregelen tot uitbreiding van het milieu door de overheid genomen kunnen worden (vergelijkbaar met Mishan’s „separate facilities”-oplossing). Hoewel Goudzwaard dus wel mogelijkheden ziet in de richting van Mishan’s oplossing, heeft hij tegen sommige aspecten daarvan toch grote bezwaren. Deze zullen nu besproken worden.

## DE BEZWAREN VAN GOUDZWAARD TEGEN MISHAN

Om de bezwaren van Goudzwaard duidelijk te maken en zo mogelijk te weerleggen, volgt eerst een weergave van de oplossingen „amenity rights” en „separate facilities”. Daarna worden onder A en B de bezwaren zelf weergegeven. In navolging van Mishan noemt Goudzwaard drie oplossingen om de zwakke schakel tussen economische groei en het menselijk welzijn te versterken:

- a. „Afgrenzing van de markt” doordat voor „external diseconomies” verbodsbepalingen worden opgenomen;
- b. „Uitbreiding van het marktgebeuren” door de plicht bij het veroorzaken van „diseconomies” compensaties te betalen („amenity rights”);
- c. „Separate facilities”.

Volgens Mishan kan een volledig verbod als in geval *a* een potentiële economische verbetering betekenen, indien 1. er tussen de betrokken partijen geen overeenstemming kan komen; en 2. indien er mogelijk wel overeenstemming is, maar a. er onvoldoende informatie bestaat over de gevolgen van de „external diseconomies”, b. de „spillovers” van vandaag ook toekomstige generaties treffen.

Behalve de oplossingen *a* en *b* maakt Mishan nog onderscheid tussen een *L*-wet en een *L*-wet. Bij een *L*-wet wordt inbreuk op personen toegelaten, hetgeen bij de *L*-wet niet het geval is. In beide gevallen kunnen er echter mogelijkheden tot compensatiebetalingen zijn, nl. bij de *L*-wet een compensatie om een veroorzaker van „external diseconomies” schadeloos te stellen bij stopzetting van het veroorzaken van de „external diseconomies” en bij de *L*-wet een compensatie te betalen door de veroorzaker van de „external diseconomies”. De gevallen *a* en *b* hebben beide betrekking op de *L*-wet. Wat betreft de oplossing van de „separate facilities” is er een belangrijk verschil tussen Goudzwaard en Mishan, omdat bij Goudzwaard de „separate facilities” betrekking hebben op de gevallen *a* en *b*, en bij Mishan in hoofdzaak op het onderscheid *L*-wet en *L*-wet, beide dan zonder compensatiebetalingen. Goudzwaard geeft mijns inziens een andere interpretatie van „separate facilities” dan Mishan.

## I. BEZWAREN VAN GOUDZWAARD TEGEN DE MOGELIJKHEID VAN DE DOOR MISHAN VOORGESTELDE OPLOSSINGEN

Volgens Goudzwaard is een algemeen praktische oplossing *b* niet mogelijk, omdat er „een oneindig aantal gevallen” bestaat. Hierbij merk ik op dat bij de *L*-wetgeving (dus bij *b*) de

<sup>1)</sup> „... a study of welfare which confines itself to the measurement of quantities of goods and their distribution is not only seriously limited, it is at least in those countries where the mass of people have advanced far beyond subsistence standards — positively misleading”. E. J. Mishan: „A survey of welfare economics”, *The Economic Journal*, 1960.

kosten om tot overeenstemming te komen vaak aanzienlijk geringer zijn dan bij een L-wetgeving<sup>2)</sup> en dat eerder dan, bij een L-wetgeving de mogelijkheid bestaat dat de voordelen van re-allocatie de kosten overtreffen. Mishan zegt in zijn rede: „I argued that unless the net benefit anticipated from a potential (Pareto) improvement exceeds the decision costs it will not, and should not, be undertaken”. Het „oneindig aantal gevallen” is daarmee gereduceerd tot het aantal dat netto baten oplevert.

Goudzwaard zegt dat we in een intellectuele draaimolen terecht komen als we mijnheer A, vanwege het misnoegen dat zijn hoge inkomen bij B opwekt, compensatie laten betalen, omdat A zelf weer gecompenseerd moet worden voor het misnoegen dat zijn inkomensverlies bij hem opwekt. Opgemerkt zij dat er ook bij compensaties voor „external diseconomies”, veroorzaakt door bijv. consumptie; steeds sprake is van een inkomenswinst en een inkomensverlies; deze zullen door de betrokken partijen afgewogen worden tegen de nadelen en voordelen die aan de consumptie van een bepaald goed verbonden zijn. Als er onder een L-wet voor mijnheer A geen voordelen zijn, zal hij niet op de transactie ingaan. A en B zullen niet tot overeenstemming kunnen komen; zij zullen hun oorspronkelijk inkomen behouden en er vinden geen compensaties plaats. De loon-, inkomsten- of vermogensbelasting kunnen als instrument fungeren om toch compensaties te doen plaatsvinden. Dit betekent in feite een overgang van de L-wet naar de L-wet, waarbij de belastingbetalingen gezien kunnen worden als een gelegaliseerde compensatiebetaling van vooral ontvangers van hoge inkomens (bijv. A) aan de overheid; de overheid zou de aldus ontvangen belastingen kunnen overdragen aan ontvangers van lage inkomens (bijv. B). In feite kunnen compensaties in de inkomensfeer dus plaatsvinden via de overheid.

Ook de oplossing van de „separate facilities” is volgens Goudzwaard slechts in weinig gevallen mogelijk, omdat er een grote mate van onvoorzienbaarheid is. Toch zou in de overige gevallen, waaraan misschien belangrijke „external diseconomies” verbonden zijn, nagegaan moeten kunnen worden of de voordelen opwegen tegen de kosten.

## II. GOUDZWAARDS VISIE OP DE WENSELIJKHEID VAN DE DOOR MISHAN VOORGESTELDE OPLOSSINGEN

Goudzwaard vindt dat het sociale verkeer ook zijn eisen stelt. Het zou volgens hem zelfs „ronduit een ramp zijn, wanneer sociale normen worden opgelost in een systeem van compensatiebetalingen”. Het lijkt mij echter dat het sociale verkeer implicaties heeft voor de economische wetenschap. Iemand die bereid is om in een nachtclub f. 2 voor een pilsje te betalen, heeft er kennelijk iets voorover om aan het „sociale verkeer” deel te nemen. Als iemand bereid is om zich tegen vergoeding aan het sociale verkeer te onttrekken, zal hij dit alleen maar doen als hij vindt dat hij dan beter af is. Als hij met de persoon of groep personen waaraan hij zich wil onttrekken, overeenstemming kan bereiken, zijn ook deze laatsten beter af. Een dergelijk systeem van compensaties past niet in Goudzwaards wereldbeeld met hoge eisen aan „sociale betamelijkheid” in het maatschappelijk verkeer. De prijs die wij derhalve voor zijn hooggestemde norm betalen, wordt gevormd door de nadelen van een niet-optimale allocatie.

Goudzwaard wijst erop, dat de keuze bij de „separate facilities” niet voor ieder gelijk is, maar onder invloed staat van het inkomen dat men heeft. Iemand met een laag

inkomen zou eerder schending van zijn leefbaarheid willen toestaan om daardoor compensatie te krijgen. Streken met ongeschonden leefbaarheid zouden tot verzamelplaatsen uitgroeien van de maatschappelijke elite. De meestbedeelden zouden meer gelegenheid hebben de leefbaarheid te schenden dan de armen. Aangezien het hier m.i. een heel belangrijk bezwaar betreft, zou ik er wat dieper op willen ingaan. Om een voorbeeld te geven bij het autorijden, waaraan zeer belangrijke „external diseconomies” verbonden zijn, zou de „separate facilities”-oplossing bij Goudzwaard neerkomen op het creëren van een gebied waarin autorijden geheel verboden is, en een ander gebied waarin dit verbod door compensatiebetalingen ontweken kan worden. Indien rijken, zoals Goudzwaard suggereert, in een ongeschonden gebied willen wonen, zullen zij daar het autorijden moeten laten. De armen zouden volgens Goudzwaard liever in het geschonden gebied willen wonen terwille van de compensaties. Dit zullen zij echter alleen maar doen als zij er zelf, naar hun mening, beter aan toe zijn. Voor de armen in het geschonden gebied komt dit erop neer, dat zij bij waarschijnlijk dezelfde hinder tevens compensaties ontvangen. Er vindt dan een inkomensoverheveling plaats van rijken naar armen. De mogelijkheid blijft echter bestaan, dat de armen liever in een ongeschonden gebied willen wonen.

Ook bij de oorspronkelijke „separate facilities”-oplossing, zoals die voorgesteld wordt door Mishan, is er geen aanleiding om van een bevoorrecht van de welgestelden te spreken. Bij Mishan's oplossing zou er een gebied gecreëerd worden waarin autorijden wel toegestaan is, en een gebied waarin dit niet het geval is. Ook hier zouden de armen in het ongeschonden gebied kunnen gaan wonen, met eventueel een reis- en verhuiskostenvergoeding als het nieuw te creëren ongeschonden gebied niet samenvalt met het bestaande werk- of woongebied. Bovendien bestaan er bij Mishan's „separate facilities”-oplossing in het geschonden gebied geen mogelijkheden tot compensatie, zodat deze „attractie” voor de armen bij Mishan afwezig is.

## CONCLUSIE

De oplossing van de gestelde problemen die Mishan geeft gaan verder dan die van Heertje en Goudzwaard. De oplossing van Heertje dient nog verder uitgewerkt te worden. De bezwaren van Goudzwaard tegen Mishan behoeven verdere explicatie. Bovendien geeft Goudzwaard geen nieuwe alternatieven. De oplossing van de „separate facilities”, zoals Mishan die geeft, heeft in de praktijk al bewezen toepasbaar te zijn, zoals blijkt uit aparte rookcoupés in treinen, gebieden met een maximum snelheid voor auto's, gebieden waar het autoverkeer geheel is buitengesloten, leeszalen op universiteiten, recreatiegebieden enz. Ook compensatiebetalingen vinden in de praktijk al in beperkte mate toepassing; Mishan noemt tijdens de forum-discussie het voorbeeld van compensatiebetalingen bij grondonteigening.

Ik ben dan ook van mening dat aan toepassing van Mishan's leefbaarheidsrechten en „separate facilities” een reële kans gegeven dient te worden indien zij de allocatie verbeteren en met minder kosten gepaard gaan dan direct overheidsingrijpen of minder aanleiding geven tot bureaucratie.

F. Muller

<sup>2)</sup> Zie E. J. Mishan: „Pareto optimality and the law”, *Oxford Economic Papers*, november 1967, blz. 276.

# Groei, leefbaarheidsrechten en re-allocatie

## Impressies van een forum

„It is not by any means necessary that economics should be growth-minded”. Dit is een citaat van J. R. Hicks uit „Growth and Anti-growth”<sup>1)</sup>, waarin hij o.a. de plaats nagaat, die groei heeft ingenomen in het economisch denken sinds Adam Smith. Hij constateert een belangstelling voor groei bij Smith en Ricardo, een „Old Growth School”, die eindigt bij John Stuart Mill, die als eerste van een aantal economen de „Stationary State” verheerlijkt. Dat men zich daarna weer wel intensief met groei gaat bezighouden verklaart Hicks o.a. uit een teleurstelling over de herverdeling van het nationaal inkomen, die de armoede van de massa niet kon opheffen. De enige mogelijkheid hiertoe lag in een stijging van de reële loonvoet, in groei. Adam Smith motiveerde in de *Wealth of Nations* groei als volgt:

„It is in the progressive state, while the society is advancing to the further acquisition, rather than when it has acquired its full complement of riches, that the condition of the labouring poor, of the great body of the people, seems to be the happiest and the most comfortable”. Deze motivering, materiële lotsverbetering van de massa, is overgenomen door de arbeidersbeweging en werd ook genoemd door één der sprekers op de conferentie, Drs. J. M. den Uyl. Met de uitspraak „groei is nodig om de gevolgen van de groei op te vangen” gaf hij nog een ander argument aan, namelijk dat de mogelijkheden aanwezig moeten zijn om de nadelige effecten van de stijging van de productie op te vangen.

De deelnemers aan het tijdens de Economen Conferentie 1968 op woensdag 10 april jl. gehouden forum, Ir. J. A. Beukers, Prof. Mr. J. M. Polak, Drs. S. E. Pronk, Prof. Dr. F. W. Rutten, Drs. J. M. den Uyl en Prof. Dr. L. J. Zimmerman, onder leiding van Prof. Drs. H. W. Lambers, namen allen groei als uitgangspunt. Dit illustreert hoezeer groei tot axioma is geworden. Het is nuttig om hier op een mogelijk misverstand te wijzen, nl. dat Mishan groei zou afwijzen. Hij verklaart zich nergens tegenstander van

groei in de zin van vergroting van het welzijn. Wat hij wél wil, is oplossingen zoeken om de nadelige gevolgen van groei in materiële zin te bestrijden. Hij is bereid ten behoeve daarvan een geringere materiële groei te accepteren.

Eén van de mogelijkheden die Mishan ziet om de nadelige gevolgen van groei op te vangen is het instellen van leefbaarheidsrechten<sup>2)</sup>. Polak was hier tegen om de volgende redenen:

1. Tot dusver is geen algemene regeling voor vergoeding van schade uit rechtmatige daad bepleit. Hier kan men echter tegenover stellen, dat Mishan juist wat nu rechtmatig wordt geacht, onrechtmatig wil maken. Hij wil de burger beschermen tegen „environmental disamenity”.

2. De uitvoering ervan zou een grote administratieve rompslomp met zich meebrengen.

3. Kostentoerekening aan de industrie bevat elementen van willekeur. Een betere oplossing zou daarom volgens Polak zijn de kosten van het bestrijden van de externe effecten ten laste van de algemene middelen te brengen. Den Uyl en Rutten zijn daarentegen bereid enige willekeur te aanvaarden. Zij verwachten van een sociale-kostencalculatie een betere allocatie van produktiemiddelen. Polak twijfelde er echter aan of deze met behulp van erkenning van „amenity rights” zou kunnen worden bewerkstelligd.

Hier bleek een verschil in benaderingswijze tussen economen en juristen. Zoals de economen Polak verweten een streng juridische aanpak te volgen, zo stelde Polak hiertegenover dat zij juist door hun sterke nadruk op de re-allocatie de problemen te eenzijdig economisch zagen. De gedachte dat leefbaarheidsrechten erkend moeten worden vindt in de praktijk al toepassing, bijvoorbeeld in de ingediende Wet op de verontreiniging van oppervlaktewateren, die ondernemingen die vuil water lozen naar rato van de hoeveelheid afvalwater de kosten van reiniging laat betalen. Beukers stelde dat men bij de invoering van sociale-kostencalculatie in het oog moet

houden dat de lastenverzwaring niet abrupt tot stand komt en dat overgangsmaatregelen genomen moeten worden. Hij memoreerde daarbij het bekende voorbeeld van het Rijswijkse zuivelbedrijf dat bij invoering van een nieuw systeem van rioolwaterafvoer zijn rioolbelasting aanvankelijk zag stijgen van f. 7.000 tot f. 65.000, wat later werd teruggebracht tot bijna f. 50.000. Evenals Den Uyl beklemtoonde hij de noodzaak van uniforme regelingen. Verschillen in tarieven mogen slechts verband houden met de kosten van bestrijding van externe nadelen in de verschillende gemeenten. Anders gefundeerde verschillen in tarieven leiden tot een onjuiste allocatie van produktiemiddelen. Zolang internationale regelingen met betrekking tot sociale-kostencalculatie ontbreken, zouden voor exportbedrijven problemen kunnen ontstaan door verslechtering van de concurrentiepositie indien het systeem alleen in Nederland zou worden ingevoerd. Den Uyl wilde hiervoor subsidies geven.

Rutten vroeg zich af of er wel een stijging van het gemiddelde kosten-niveau door toepassing van sociale-kostencalculatie zou ontstaan. Door de toerekening van externe nadelen zal een verschuiving ontstaan in de kostenverhoudingen. Verandering van het gemiddeld niveau is niet noodzakelijk. Uit kwantificering zou dit dan moeten blijken. Lambers veronderstelde dat de grootste kostenstijging zou optreden in de snelst groeiende sectoren, hetgeen een gevaar voor de groei zou kunnen zijn.

Tijdens de discussies werd slechts weinig aandacht aan Mishan's „separate facilities” besteed. Kort werd gesproken over de vraag hoe deze zouden passen in de visie van degenen die bij ruimtelijke ordening betrokken zijn. Met name werd aandacht gevraagd voor de rol die kleine gemeenten hierin

<sup>1)</sup> *Oxford Economic Papers*, vol. 18, 1966.

<sup>2)</sup> Deze vertaling van de term „amenity rights” van Drs. P. A. de Ruiter heeft inmiddels op ruime schaal ingang gevonden.

moeten spelen. Pronk had in zijn rede over „separate facilities” gezegd, dat vooral van belang is de intentie welke men bij het treffen van afzonderlijke voorzieningen voor ogen heeft: „Er mag wel een markering van de onderscheiden mogelijkheden zijn, maar dat moet niet leiden tot het ontstaan van barrières, bijv. tussen groepen van de bevolking”. In zijn artikel in *E.-S.B.* van 20 maart jl. noemt hij in dit verband Zuid-Afrika: „Waarmee gezegd wil zijn dat 'separate facilities' kunnen worden gebruikt tot onderdrukking maar ook tot bescherming van de

zwakkere groep”. Uw verslaggevers willen er op wijzen dat onder Mishan's veronderstellingen onderdrukking uitgesloten is; er ontstaat juist een nieuwe keuzemogelijkheid: „It is perhaps an unnecessary precaution to remark that there is no affinity whatever between my separate-facilities proposal and the doctrines of 'separate but equal facilities'. If anything, my proposal implies the reverse of that doctrine: facilities in the two (or more) areas are designed to be different, while the choice of area in which to reside is entirely up to each individual family”<sup>3)</sup>.

Zimmerman hield zich bezig met de vraag: „Is op lange termijn ontwikkelingshulp noodzakelijk voor onze groei?”. Met behulp van de nota van het Centraal Planbureau *Varianten voor de ontwikkelingshulp door de overheid (een macro-economische analyse)* kwam hij tot de conclusie dat ontwikkelingshulp zeker niet groeibevorderend zou werken. Integendeel, de CPB-nota komt tot de conclusie dat een stijging van onze buitenlandse hulpverlening gedurende 5 jaar met steeds f. 100 mln., gefinancierd uit autonome verhoging der loon- en inkomstenbelasting, een vermindering van het produktievolume van bedrijven zou betekenen. Zimmerman maakte hierbij nog een kanttekening. Door afwisselend het accent te leggen op multilaterale en bilaterale hulpverlening (die verschillen in het gedeelte van de hulp dat in het donorland wordt besteed), zou deze steun conjunctuuregaliserend werken. Dit zou dan groeibevorderend zijn. Deze suggestie werd door de spreker slechts als een theoretische exercitie beschouwd, omdat het in feite onmogelijk is het karakter van de hulp van jaar op jaar te wijzigen.

Alle sprekers accepteerden het primaat van de economische groei. Op de conferentie kwam tot uitdrukking dat de groei ten minste twee aspecten heeft: — groei in de materiële zin van produktieverhoging; — groei in de betekenis van vergroting van het welzijn.

Als dit laatste aspect in de toekomst meer de aandacht krijgt, dan zal de werkloosheid, die mogelijkwijs daar ontstaat waar „external diseconomies” bestreden worden, getolereerd moeten worden. Een stuk van de toegenomen produktie kan dan worden aangewend voor de noodzakelijke herscholing van de in dit wereldbeeld welvarende werklozen. Uit het bovenstaande blijkt dat meer bezinning over de groei wenselijk is. Het huidige groeibeleid zal afgestemd moeten worden op ons wereldbeeld voor de komende decennia, hetgeen nauwkeurige kwantitatieve en kwalitatieve analyses vereist van onze toekomstige preferenties voor werken, vrije tijd, leefmilieu en alle andere factoren die het menselijk geluk beïnvloeden.

J. Hartog  
A. S. W. de Vries

<sup>3)</sup> „Pareto optimality and the law”, *Oxford Economic Papers*, november 1967.



## de rijksoverheid vraagt

voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal

t.b.v. de Griffie

### assistent(e) van de griffier vac. nr. 8-3635/0936

De werkzaamheden bestaan uit het bijstaan van commissies uit de Kamer, waaronder het redigeren van verslagen over onderwerpen op zeer uiteenlopende gebieden en het verrichten van voorbereidende studies hiervoor.

Gevraagd: een jonge econoom met ruime redactionele ervaring en belangstelling in staatkundige vraagstukken.

Standplaats 's-Gravenhage.

Salaris, afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring, tot max. f 1776,- per maand. Promotiemogelijkheid (max. salaris f 2108,- per maand) aanwezig. Toelage voor ongeregelde werkuren.

voor de Algemene Rekenkamer

### controleurs vac. nr. 8-3587/0936

Taak: het zelfstandig verrichten van controles en samenstellen van controle-rapporten.

Vereist: middelbare schoolopleiding en het bezit van de diploma's MBA of SPD I, aangevuld met voortgezette studie voor: SPD II hetzij MO Handelswetenschappen A of MO Boekhouden, dan wel het NlvRA-examen tot Bedrijfseconomie II of kandidaatsexamen Economie.

Goede controle-ervaring. Leeftijd b.v.k. niet ouder dan 35 jaar.

Standplaats 's-Gravenhage.

Salaris tussen f 1027,- en f 1355,- per maand. Promotiemogelijkheden aanwezig.

Schriftelijke sollicitaties onder het bij de gewenste functie vermelde vacaturnummer (voor elke vacature een afzonderlijke brief) zenden aan Bureau Personeelsvoorziening en Bemiddeling van de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

AOW-premie voor Rijksrekening. De salarissen zijn exclusief 6% vakantie-uitkering



## Recente publikaties

**Carl Heyel: Prestatiebeoordeling. Methoden en techniek** (Appraising Executive Performance. Vert. door Mr. A. C. M. van Breukelen - van Aarnhem). Marka-boeken 81. Het Spectrum, Utrecht 1968, 186 blz., f. 2,90.

De auteur beschrijft hoe men de normen ontwikkelt waarmee men de prestaties, de sterke zijden en zwakke plekken van een medewerker kan meten, de „timing” van de beoordeling enz.

**P. J. Slee Smith: Industriële reclame en marketing.** (Technical and Industrial Advertising and Marketing. Vert. door

M. Zwiers). Marka-boeken 82. Het Spectrum, Utrecht 1968, 239 blz., f. 3,50.

In vergelijking tot de literatuur over de marketing van consumptiegoederen is maar weinig geschreven over die van grondstoffen en kapitaalgoederen. In de behoefte daarin voorziet dit boekje.



Eigenlijk alles  
op het gebied van  
genummerd  
controle-drukwerk  
aan rollen

**ROELANTS**

SCHIEDAM

afd. waarde-drukwerk

Bij de Stichting Ratiobouw kan geplaatst worden een

## ECONOOM

voor bouwconomisch onderzoek. Dit onderzoek omvat ondermeer:

- economisch-statistisch onderzoek van loon-, materiaal- en materieelkosten;
- samenstellen van indexcijfers;
- marktonderzoek en produktontwikkeling, vooral ten aanzien van materialen en installaties;
- onderzoek van prijsbeïnvloedende factoren als grondkosten, bouwtijd, ontwerp, uitvoeringsorganisatie e.a.

Van de aan te stellen medewerker wordt verwacht dat hij:

- in staat is deze groepen van activiteiten verder te ontwikkelen;
- over een goede ervaring beschikt in economisch-statistisch onderzoek;
- belangstelling en zo mogelijk kennis heeft van de economische vraagstukken in de bouwnijverheid;
- een academische studie voltooid heeft.

Sollicitaties te richten aan de Stichting Ratiobouw, afd. Personeelszaken, Weena 700, Postbus 299, Rotterdam.

# ratiobouw

Blijf bij!

Lees „E.-S.B.”

Bekende en grote, reeds lang gevestigde handels-onderneming in Amsterdam wenst haar top te versterken met een

## COMMERCIEEL LEIDER

die de verantwoording zal krijgen voor het verkoop-beleid in een der sectoren van industriële verbruiks-artikelen.

Naast de leiding over een aantal medewerkers in binnen- en buitendienst zal zijn taak bestaan in beleidsbepaling en uitvoering, marketing, sales. promotion enz. terwijl hij persoonlijk contacten zal leggen met grote afnemers of potentiële cliënten. Voor deze positie wordt gedacht aan iemand van 30 à 35 jaar, die leidinggevende en beleidsbepalende commerciële ervaring heeft opgedaan in een grote onderneming. De salariëring zal f 30.000,— kunnen bedragen.

Geïnteresseerden wordt verzocht een korte samenvatting van hun gegevens te zenden aan:

Drs. P. H. Lammerts van Bueren,  
Adviesbureau voor Organisatie en Personeelsbeleid,  
Zandvoorter Allee 7 — Heemstede.  
Referentie: CL

Brieven worden niet aan onze opdrachtgever doorgezonden voordat betrokkenen hiervoor toestemming hebben gegeven in een vertrouwelijk onderhoud, waarin nadere gegevens kunnen worden verstrekt.

DE **WIARDI BECKMAN STICHTING** (wetenschap-pelijk bureau van de Partij van de Arbeid) zoekt als stafmedewerker een jong, academisch gevormd

## ECONOOM

Zijn werkzaamheden zullen bestaan uit het ver-richten van economische analyses in het team-verband van de staf.

Daarnaast ligt zijn taak in het begeleiden van werkgroepen, die studies en analyses uitvoeren ten behoeve van een groot aantal — ten dele zeer uiteenlopende — vraagstukken met politieke relevantie.

Deze veelzijdige functie vergt niet alleen een economische inbreng, maar zeker ook een leven-dige belangstelling voor de maatschappelijke problematiek.

★

Sollicitanten kunnen zich wenden tot de directeur, drs. H. A. van Stiphout, Tesselschadestraat 31, Amsterdam-ow.

Het **ECONOMISCH INSTITUUT VAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT** zoekt op korte termijn een

## WETENSCHAPPELIJK MEDEWERKER

die zich in het bijzonder zal moeten bezighouden met vraagstukken betreffende de Europese econo-mische integratie. Hij zal in de toekomst ook worden betrokken bij het onderwijs op dit gebied ten behoe-ve van de Europeesrechtelijke studierichting van het doctoraal in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid. Gedurende de eerste periode zal hij vooral onder-zoek moeten verrichten op het terrein van de fiscale harmonisatie.

In aanmerking komen afgestudeerde economen met een algemene belangstelling en een brede op-leiding, bij voorkeur met enige researchervaring. De te benoemen medewerker zou — afhankelijk van leeftijd en ervaring — een der volgende rangen kunnen verkrijgen:

wetenschappelijk medewerker :  
salaris f 1306,— tot f 1750,—  
wetenschappelijk medewerker 1e klasse :  
salaris f 1620,— tot f 2077,—  
wetenschappelijk hoofdmedewerker :  
salaris f 2012,— tot f 2917,—

Er bestaat gelegenheid tot het schrijven van een dis-sertatie.

De kandidaat dient bereid te zijn tot het ondergaan van een psychologisch onderzoek.

Sollicitaties kunnen worden gericht aan de hoogleraar/beheerder van het Economisch Instituut, Maliesingel 41, Utrecht. Daarbij dienen leeftijd, vooropleiding en ervaring te worden vermeld, alsmede eventuele toekomstplannen (bijv. dissertatie) en de namen van personen bij wie inlichtingen over de kandidaat kunnen worden ingewonnen.



Telkens en telkens blijkt ons weer hoezeer de nog steeds groeiende lezerskring van onze uitgave



deze wegwijzer, speciaal voor de particuliere belegger, wat inhoud, actualiteit en objectiviteit betreft, waardeert.

Dit heeft vele redenen: het bevat wekelijks:

- 1e Interessante (hoofd)artikelen, die steeds actuele onderwerpen deskundig behandelen.
- 2e Een uitvoerig en levendig, bijna dynamisch geschreven beursoverzicht, de stemming goed weergevend.
- 3e Een chronique scandaleuse, fair en onderhoudend geschreven en uiteraard zonder sensatie.
- 4e Een leerzame vragenrubriek, adviezen voor velen inhoudend.
- 5e Gegevens omtrent vele fondsen (ook van incurante) telkens wanneer hieromtrent iets te melden valt.

Wij zenden u op uw verzoek gaarne gratis een 2-tal proefnummers ter kennismaking.

Administratie Bel-Bel, Postbus 42, Schiedam.

## **Drs. ECONOMIE**

die uit hoofde van zijn functie over langdurige en velerlei contacten beschikt met bedrijfsleven en overheidsinstanties, heeft nog enige tijd beschikbaar om als adviseur of als commissaris op te treden.

Brieven onder no. ESB 17-1, postbus 42, Schiedam.

De

**Noordelijke Economisch - Technologische Organisatie (N.E.T.O.), Instituut voor de welvaartsbevordering in de provincie Groningen,**

zoekt wegens uitbreiding van de werkzaamheden

### **ASSISTENT-MEDEWERKER**

die de staf moet bijstaan in onderzoekswerk op bedrijfseconomisch en economisch-geografisch terrein.

**Geboden wordt:** een zeer afwisselende werkkring.

**Gevraagd wordt:** Economie M.O. of een daarmee gelijkwaardige opleiding.

★

Sollicitaties te richten aan de directeur der N.E.T.O., Turfsingel 65, Groningen.

**U wilt  
mijnheer  
zelf  
spreken?**

*en liefst in zijn vertrouwde  
stoel? Dat kan!*

*Een zeer zorgvuldig voorbereid lezerskringonderzoek heeft namelijk niet alleen geconstateerd dat E.-S.B. bij de leiding van het Nederlands bedrijfsleven bijzonder goed is ingevoerd, maar ook dat het blad zeer algemeen gelezen wordt.*

*De sterke toename van het advertentievolume van E.-S.B., is dan ook niet „zomaar” tot stand gekomen.*

*Wij zenden u dit lezerskringrapport (71 pagina's) gaarne ter inzage, in de overtuiging dat u zich dan E.-S.B. zult weten te herinneren als u iets te zeggen heeft, wat mijnheer zelf moet weten.*

*Adm. E.-S.B. - Postbus 42 - Schiedam*



## **RING VAN ROTTERDAMSE REPETITOREN**

een vooraanstaande landelijke onderwijsinstelling op economisch gebied, heeft gelegenheid tot plaatsing in volledig dienstverband van een

### **DOCENT BEDRIJFSECONOMIE**

In deze functie dient hij zijn vak op het niveau van het kandidaatsexamen economie te kunnen doceren. Naast zijn onderwijstaak wordt van hem een belangrijke bijdrage verwacht bij de verdere modernisering van de opleidingen.

Gezocht wordt een creatief, academisch gevormd vakman, die over onderwijservaring beschikt. Het salaris kan voor de juiste persoon zeer bevredigend worden genoemd.

Leeftijd 28-45 jaar.

**Sollicitaties kan men richten aan de directie,  
postbus 2125, Den Haag.**



*Abonneert U op*

## **DE ECONOMIST**

Tweemaandelijks tijdschrift  
onder redactie van

Prof. P. Hennipman,  
Prof. A. M. de Jong,  
Prof. F. J. de Jong,  
Prof. Th. C. M. J. van de  
Klundert,

Prof. P. B. Kreukniet,  
Prof. H. W. Lambers,  
Prof. F. W. Rutten,  
Prof. J. Tinbergen,  
Prof. J. Zijlstra.

★

Erevoorzitter :

Prof. G. M. Verrijn Stuart.

★

Abonnementsprijs f. 36; voor  
studenten f. 18.

★

Abonnementen worden aan-  
genomen door de boekhandel  
en door de uitgevers

**DE ERVEN F. BOHN**

**TE HAARLEM**



# **NUTSSPAARBANK HAARLEM**

Aangezien de voortdurende, krachtige groei van het bedrijf  
versterking van de leiding noodzakelijk maakt met enkele

## **STAFFUNCTIONARISSEN**

roept de Nutsspaarbank Haarlem sollicitanten op voor de functies  
van :

### **A HOOFD ECONOMISCHE ZAKEN**

Deze functionaris zal worden belast met de leiding van de  
afdelingen Belegging, Effecten, Hypotheken en Leningen en de  
daarmee verband houdende werkzaamheden. De gedachten  
gaan uit naar kandidaten met bankervaring en academische  
vorming, bij voorkeur economisch drs.

### **B HOOFD ORGANISATIE EN PERSONEELSZAKEN**

De betrokken functionaris zal o.m. worden belast met de organi-  
satie van de kantoren, de rijdende bijkantoren en personeels-  
zaken. De voorkeur wordt gegeven aan kandidaten met acade-  
mische of daarmee gelijk te stellen opleiding, terwijl bank-  
ervaring tot aanbeveling strekt.

Beide genoemde staffunctionarissen staan direct onder de direc-  
teur. Zij dienen bij voorkeur 30 à 35 jaar te zijn.

De Nutsspaarbank Haarlem heeft een dynamisch bedrijf met  
15 kantoren, een totaal spaartegoed van bijna f 200 miljoen  
en ruim 136.000 rekeninghouders.

Geboden wordt een afwisselende werkkring met goede, sociale  
voorzieningen en premievrij pensioen.

Het salaris zal worden vastgesteld naar opleiding en ervaring.

Uitvoerige sollicitaties te richten aan de directie van de Nuts-  
spaarbank, Jansstraat 19, Haarlem.